శ్రీ

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

శ్రీమత్కవితార్కికసింహస్య సర్వతంత్రస్వతంత్రేత్యా
ది బిరుదాంకితశ్రీరంగరాజాజ్ఞాలబ్ధ వేదాన్తాచార్యా
పరనామధేయశ్రీమద్వేంకటనాథాఖ్యవిరచితం
సీతాం ప్రతి హంసముఖేన శ్రీరామసందేశ
ప్రతిపాదకమ్
శ్రీభాష్యశ్రీనివాసార్యకృతవ్యాఖ్యాసహితం

హంససందేశాఖ్యం కావ్యమ్.

శ్రీమన్మహీశూరపురీమధ్యవిద్యోతమాన దివ్యరత్న
సింహాసనారూఢ శ్రీమత్కృష్ణరాజేన్ద్రాస్థానపండిత
నల్లూరుశ్రీసజ్జయాచార్యతనూజ తిరుమలతాతాచార్య
సాహాయ్యేన సంశోధ్య,
శ్రీమద్రాజాధిరాజశ్రీకృష్ణరాజేన్ద్రాశ్రితేన
[illegible] ధర్మాధికారిచక్రవర్త్యయ్యంగార్యేణ
మహీశూరపురీమధ్యవర్తిన్యాం
విద్యాతరంగిణ్యాఖ్యాయాం
స్వీయముద్రాక్షరశాలాయాం
ముద్రాపితం సద్విజయతేతమామ్.
ఇదానీమేతన్మూల్యం పాదరూప్యమ్.

సన్ ౧౮.౯౨

శ్రీరస్తు

శ్రీరామచంద్రాయనమః

శ్రీమాన్వేంకటనాథార్యః కవితార్కికకేసరీ ।
వేదాంతాచార్యవర్యోమే సన్నిధత్తాంసదాహృది ॥

శ్రీమద్వేదాంతాచార్యవిరచితహంససందేశ ప్రారమ్భః

వంశేజాతస్సవితురనఘే మానయన్మానుషత్వం
దేవశ్శ్రీమాన్జనకతనయాన్వేషణే జాగరూకః ।
ప్రత్యాయాతే పవనతనయే నిశ్చితార్థస్సకామీ
కల్పాకారాంకథమపినిశామావిభాతం విషేహే ॥౧॥

శ్రీభాష్య శ్రీనివాసార్య కృతవ్యాఖ్యాన ప్రారమ్భః

శ్రీమాన్వేంకటనాథార్యః స్వశిష్యానుజిఘృక్షయా ఇతరకావ్యసందేశాద్వక్తృవిషయవైలక్షణ్యాభావే అనుపాదేయతాస్యాదితి విషయవైలక్షణ్య విశిష్టం హంససందేశమకరోత్. తత్రసందేశేరామః మాల్యవత్పర్వతేస్థితస్సన్ మారుతిదర్శనానంతరం సీతాయా ఆశ్వాసనార్థం తత్రసరసిస్థితం హంసందృష్ట్వా ప్రేషయతి. తత్ర ప్రథమశ్లోకే స్వయంపరవాసుదేవః శ్రియానిత్యసంశ్లేషయుక్తోపి మనుష్యభావమభినయన్ కాముకభావమన్వభూదిత్యాహ ॥ వంశఇతి ॥ ఆదౌ మగణ ప్రయోగాత్తస్య పృథివీదైవతత్వాత్ గ్రంథస్య తదధ్యేతౄణాం చ స్థైర్యం సిధ్యతి. వకారస్యామృతబీజత్వాత్తస్యాదౌ ప్రయోగాత్ ప్రబంధస్యమంగళత్వసిద్ధిః రఘునాథవిషయత్వాదర్థతో మంగళత్వం, సవితురనఘేవంశేజాతః సవితుర్వంశస్యానఘత్వం రామావతారాత్. జాతఇత్యనేన జననస్యమిథ్యాత్వ రాహిత్యంవ్యనక్తి సవితురిత్యనేన జగత్ప్రకాశకోవంశఇతిద్యోత్యతే మానుషత్వంమానయన్ బహుమన్యమానః అనేన ఆత్మానం మానుషం మన్యఇతి వచనంస్మార్య

తే. దేవశ్శ్రీమానితి పదద్వయమపి పరత్వం లక్ష్మీవిశిష్టత్వంచ సూచయతి. ఏభిఃపదైరవతారస్య సత్యత్వమిత్యాద్యర్థోऽనుసంధేయః. జాత ఇత్యనేన అవతారస్య సత్యత్వం సూచితమ్. మానుషత్వం మానయన్నిత్యనేన స్వేచ్ఛామాత్రనిదానత్వం దేవఇతి కాంతివాచిత్వాదజహత్స్వస్వభావత్వం శ్రీమానిత్యనేన శ్రీవైశిష్ట్యానుగుణ శుద్ధసత్త్వమయ విగ్రహత్వంచ సూచితం. జనకతనయాన్వేషణే జాగరూకః సీతాగవేషణే సావధానః పవనతనయే ప్రత్యాయాతే నిశ్చితార్థః హనూమతి లంకాయాం సీతాం దృష్ట్వా ప్రతినివృత్యాగతేసతి నిశ్చితసీతావృత్తాన్తః కామీసరామః కల్పాకారాంనిశాం ప్రళయకాలసదృశం రాత్రిమావిభాతం ఉదయపర్యంతం కథమపి విషేహే, మహాప్రయాసతశ్చ క్షమే విరహిణామేకాపినిశాకల్పసమానాభవతి+షహమర్షణేలిట్ ॥ అత్రసందేశేసర్వత్రమందాక్రాంతావృత్తమ్ ॥ మందాక్రాంతాజలధిషడగైర్మ్భౌనతౌతాద్గురూచేదితిలక్షణాత్ ॥ ॥౧॥

కాల్యే సేనాం కపికులపతేస్తూర్ణముద్యోజయిష్య-
న్దూరీభావాజ్జనకదుహితుర్దూయమానాంతరాత్మా ।
క్రీడాఖేలం కమలసరసి క్వాపి కాలోపయాతం
రాకాచంద్రద్యుతిసహచరం రాజహంసం దదర్శ ॥౨॥

ప్రాతఃకాలేసుగ్రీవప్రముఖవానరసేనాం ప్రస్థాపయిష్యన్జనక దుహితురాశ్వాసనాయకుత్రచిత్క్రీడాసరసిహంసం దృష్టవానిత్యాహ ॥ కాల్యఇతి ॥ కాల్యే-ప్రాతఃకాలే॥ని॥ప్రత్యూషోऽహర్ముఖంకాల్యమిత్యమరః కపికులపతేస్సుగ్రీవస్య సేనాం వానరవాహినీం తూర్ణముద్యోజయిష్యన్ శీఘ్రం ప్రస్థానోద్యుక్తాం కరిష్యమాణః జనకదుహితుస్సీతాయాదూరీభావాత్ విప్రకృష్టత్వాత్ + దూరశబ్దాదభూతతద్భావేచ్వీః దూయమానాంతరాత్మా - దుఃఖాక్రాంతమనస్కస్సరామః క్వాపి కుత్రచిత్ కమలసరసి కాలోపయాతం కాలత్రాలోప

యాతం క్రీడాఖేలం లీలాసుభగం యద్వాలీలాగమనవంతం+ఖలతే
ర్గత్యర్థాత్పచాద్యచ్ రాకాచంద్రద్యుతిసహచరం పూర్ణిమానిశాక
రకాంతిమిత్రం తద్వచ్ఛ్వేతమిత్యర్థః ॥ని॥ రాకానవరజోనార్యాం
పూర్ణచంద్రతిథావపీతి రత్నమాలా ॥ రాజహంసం హంసవిశేషం
॥ని॥ రాజహంసాస్తు తే చంచు చరణైర్లోహితైస్సితా ఇత్యమరః ॥ ద
దర్శ దృష్టవాన్+దృశిర్ప్రేక్షణే లిట్ ॥ ॥౨॥

తస్మింత్సీతాగతిమనుగతే తద్దుకూలాంకమూర్తౌ
తన్మంజీరప్రతిమనినదే స్వస్తనిష్పందదృష్టిః ।
వీరశ్చేతోవిలయమగమత్తన్మయాత్మా ముహూర్తం
శంకే తీవ్రం భవతి సమయే శాసనం మీనకేతోః ॥౩॥

తతస్స రామో హంసం దృష్ట్వా స్వప్రియాసారూప్యం పశ్యన్మో
హేత్యాహ ॥ తస్మిన్నితి ॥ సీతాగతిమనుగతే జానకీగమనానుసారిణి
॥ని॥ సీతా సస్యేన భోనద్యాం జానక్యాం లాంగలాధ్వనీతి రత్నమా
లా ॥ తద్దుకూలాంకమూర్తౌ తస్యాస్సీతాయాః దుకూలం క్షౌమం
॥ని॥ క్షౌమం దుకూలం స్యాదిత్యమరః ।తస్య దుకూలస్యాంకమూర్తౌ
చిహ్నభూతశరీరవతి సీతావస్త్రస్య పరితో హంసచిత్రమస్తి అభితస్స్వ
ప్రియారూపచిహ్నం చారువాసో వసానామిత్యుత్తరత్ర రామేణ హం
సం ప్రతి సీతా వస్త్రరూపాదేర్వర్ణనాత్ తద్దుకూలాంకమూర్తావి
త్యుక్తం తన్మంజీరప్రతిమనినదే తస్యాస్సీతాయాః మంజీరః నూపురః
॥ని॥ మంజీరో నూపురో స్త్రియామిత్యమరః । తత్సమానధ్వనౌ ॥ని॥ శ
బ్దే నినాదనినదధ్వనిధ్వానరవస్వనా ఇత్యమరః । తస్మిన్ రాజహంసే స్వ
స్తనిష్పందదృష్టిః నిహితనిశ్చలనయనః వీరః శూరోపి తన్మయాత్మా
తద్గతమనస్కః ॥ని॥ ఆత్మా యత్నధృతిస్వాంతస్వభావపరమాత్మసు । జీవ
బుద్ధిశరీరేష్వితి రత్నమాలా । చేతోవిలయం చిత్తవిలయం మూర్ఛాం
॥ని॥ చిత్తం తు చేతో హృదయమిత్యమరః । ముహూర్తం ఘటికాద్వ

యమల్పకాలంవా ॥ని॥ ముహూర్తఃమల్పకాలేస్యాద్ఘటికాద్వితయేపి చేతిశబ్దార్ణవే । "అగమత్ గతవాన్+గమ్ల గతావితి ధాతోర్లుఙ్ తిథాహి సమయే విరహవేళాయాం మీనకేతోర్మత్స్యధ్వజస్య మన్మథస్య ॥ని॥ మదనోమన్మథోమారః ప్రద్యుమ్నోమీనకేతన ఇత్యమరః । శాసనం నిగ్రహః ॥ని॥ శాసనంనిష్ఠురేగ్రామే నిగ్రహేవేదశాస్త్రయోః । వాజ్ఞియోగే పరిహారణ్యాస్యాల్లేఖ్యే కర్మవాత్యయోరితిరత్నమాలా । తీవ్రంభవతి క్రూరంభవతీతిశంకే ఏవంమన్యే విచారయామి ॥ని॥ తీవ్రఃకటుభృశోష్ణేష్వితిరత్నమాలా ॥ ॥౩॥

లబ్ధాశ్వాసఃకథమపి తదా లక్ష్మణస్యాగ్రజన్మా
సందేశేన ప్రణయమహతా మైథిలీం జీవయిష్యన్ ।
చక్రేతస్మై సరసిజదళైస్సోపచారాం సపర్యాం
కాన్తాశ్లేషాదధికసుభగఃకామినాందూతలాభః ॥౪॥

అనంతరం తత్క్షణాల్లబ్ధసంజ్ఞోరామః మైథిలీజీవనార్థం హంసంప్రేషయిష్యన్ సరసిజదళైస్సంపూజయామాసేత్యాహ ॥ లబ్ధేతి ॥ తదాతదానీం కథమప్యత్యంత ప్రయాసతః లబ్ధాశ్వాసః లబ్ధసంజ్ఞః లక్ష్మణస్యాగ్రజన్మా రామః ॥ని॥ అగ్రజన్మాద్విజేజ్యేష్ఠభ్రాతరి బ్రహ్మణిస్మృతఇతి విశ్వః।ప్రణయమహతాస్నేహోన్నహత్త్వం ప్రాప్తేన॥ని॥ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే విస్రమ్భేప్రేమయాచ్ఞయోరితిరత్నమాలా।సందిశ్యతఇతి సందేశః వాచికం ॥ని॥ సందేశవాగ్వాచికంస్యాదిత్యమరః ॥ తేన దూతముఖవార్తయేతియావత్ । మైథిలీంజీవయిష్యన్ జానకీప్రాణధారణం కరిష్యన్ తస్మై రాజహంసాయ సరసిజదళైఃసారసపర్ణైః తేషాంతదభీష్టత్వాదితిభావః సోపచారాముపచారసహితాం సపర్యాం పూజాం ॥ని॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చాహణాసమాఇత్యమరః । చక్రేకృతవాన్+డుకృఞ్కరణేలిట్ తత్తదభీష్టవస్తుప్రదానేన తస్యతస్య ఉపకారఃకృతోభవతీతిభావః । కిమర్థందూతస్య పూజాం

కృతవానిత్యత ఆహ ॥ కాన్తాశ్లేషాదితి ॥ కామినాం కాముకానాం ॥ని॥ కమనః కాముకః కామీ (స్త్రీ) పరో రతిలంపట ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ దూతస్య లాభః కాన్తాశ్లేషాదధికసుభగః కాన్తాయాః ప్రియాయాః ॥ని॥ కాన్తంచారౌ (స్త్రీ) తు యోషిత్ప్రియం గ్వౌ రుచ లేతు నేతి రత్నమాలా ॥ ఆశ్లేషాదాలింగనాదపి అధికసుభగః - అత్యంతమనోహరః అతః పూజయామాసేత్యర్థః ॥

కృత్వాతస్మిన్బహుమతి మసౌ భూయసీమాంజనేయా
ద్గాఢోన్మాదః ప్రణయపదవీం ప్రాపవార్తానభిజ్ఞే
విశ్లేషేణ క్షుభితమనసాం మేఘశైలద్రుమాదౌ
యాచ్ఞాదైన్యం భవతి కిముత త్వాపి సంవేదనార్హే ॥౫॥

కథం వార్తానభిజ్ఞే హంసే మారుతేరపి బహుమానం కృత్వా ప్రణయపదవీమవాపేత్యాశంక్య పరిహరతి ॥ కృత్వేతి ॥ అసౌ రామః తస్మిన్ హంసే ఆంజనేయాత్ హనూమతోపి భూయసీం బహుతరాం + ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా ఈయసున్ప్రత్యయే ఉగితశ్చేతి ఙీప్ బహుమతిం బహుమానం కృత్వా వార్తానభిజ్ఞే పరోక్తసందేశజ్ఞానరహితే గాఢోన్మాదః దృఢచిత్తవిభ్రమవాన్ ॥ని॥ ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమ ఇత్యమరః । ప్రణయపదవీం స్నేహసరణిం ప్రాప అవాప కథమితి విరహిణాం తిర్యగాదిషు స్నేహః క్షుభితమనస్కత్వాత్ మేఘశైలద్రుమాదౌ అభ్రపర్వతవృక్షాదౌ యాచ్ఞాదైన్యం యాచ్ఞారూపదైన్యం సమ్భవతి । సంవేదనార్హే వృత్తాంతశ్రవణయోగ్యే త్వాదృశే పక్షిద్విషయే చైతన్యవిశిష్టే కిముత । యాచ్ఞాసంభవత్యేవ ॥ అయంభావః చైతన్యరహితే మేఘశైలద్రుమాదౌ ప్రార్థనా కృతా చేచ్చైతన్యవిశిష్టే యాచ్ఞాకరణం సుసంగతమితి ॥ ॥౫॥

వేదోదన్వద్విభజనవిదో వంశజం విశ్వమాతే
రాహుస్సిద్ధాః కమలవసతే రౌపవాహ్యం భవన్తమ్।
లబ్ధం మౌన ప్రగుణగతి నా తత్ప్రియాయాస్సకాశా

త్తత్సావర్ణ్యంశ్రవణరసనాస్వాదయోగ్యాసుధాచ ॥

అనంతరం సీతాసమీపం ప్రతిహంసం ప్రేషయితుం రామః హం
సంస్తౌతి ॥ వేదాదన్వదితి ॥ సిద్ధాః యోగినః భవంతం త్వాంవేదోద
న్వద్విభజనవిదః వేదఏవఉదన్వానుదధిః తస్యవిభజనం విభాగః తద
భిజ్ఞస్య విశ్వమూర్తేః జగచ్ఛరీరకస్య హంసరూపస్య పరమాత్మ
నః వంశజమాహుః । అనేనాభిజాతత్వముక్తం+బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం
వాచిలట్ కించ కమలవసతేః కమలంవసతిర్యస్యతస్యబ్రహ్మణఇత్యర్థః
ఔపవాహ్యంవాహనమిత్యాహుః కించ ప్రగుణగతినా ఉత్కృష్టగమ
నవతాసమీచీనసంచారవతేతిధ్వనిః అనేనవృత్తముక్తం యేన త్వయా
తత్ప్రియాయాః తస్యబ్రహ్మణః ప్రియాసరస్వతీతస్యాస్సకాశాత్తత్సా
వర్ణ్యంతస్యాస్సరస్వత్యాః సావర్ణ్యంసమానవర్ణశబ్దాత్ భావేష్య
ఞ్ సమానస్యసభావః । సమానవర్ణత్వంచ తస్యాశ్శుక్లవర్ణత్వాత్
శ్రవణరసనాస్వాదయోగ్యాశ్రవణమేవ రసనాతయాఆస్వాదయోగ్యా
పాతుంయోగ్యా సుధాచ అమృతంచలబ్ధం ప్రాప్తం అతఃసుధానా
మ సమీచీన ధ్వనిరుచ్యతే తస్యశ్రవణరసనాస్వాదయోగ్యత్వం అనే
నశ్రుతావతిశయఉక్తః తస్మాత్త్వత్సదృశాఃలోకేనసంతిత్వమేవాభి జా
త్యాదిభిస్సర్వోత్కృష్టఇత్యర్థః॥.............................॥౬॥

మధ్యేకేచిద్వయమిహ సఖే కేవలం మానుషాణాం
వ్యక్తోత్కర్షోమహతిభువనేవ్యోమగానాంపతిస్త్వం
స్థానే దూత్యం తదపి భవతస్సంశ్రితత్రాణహేతో
స్సర్వస్స్రష్టా విధిరపి యతస్సారథిత్వేన తస్థౌ ॥ ౭ ॥

కథమేతాదృశగుణవత్త్వయా ఉత్కృష్టం మాం దూత్యే ప్రేరయసీ
తి శఙ్కాయాం జగత్సృష్టికర్తాబ్రహ్మాపి సారథ్యం చకారేత్యాహ ॥
మధ్యఇతి ॥ భోహంససఖే ఇహభూమౌ మానుషాణాంమధ్యేవయం
కేవలం కేచిదభవామ । కేవలమితీతరేభ్యోతిశయాభావోభిప్రేతః

త్వంతు వ్యోమగానాంపతిః భూమిష్ఠాపేక్షయా ఉత్కృష్టాః వ్యోమగాః వ్యోమగశబ్దస్య దేవవాచిత్వాన్మనుష్యాపేక్షయా ఉత్కర్షో ధ్వనితః తేషాంపతిరితి తేభ్యోఽపి వైలక్షణ్యసిద్ధేః ఇతరేభ్యస్సాధారణేభ్యో వ్యావృత్తిస్సిధ్యతి అతః మహతిభువనే త్వమస్మదపేక్షయా వ్యక్తోత్కర్షః ప్రసిద్ధయశాభవసి । తర్హిదూత్యమాంకథం ప్రేరయసీత్యత్రాహ ॥ స్థానఇతి ॥ స్థానేయుక్తంభవతః తవసంశ్రితత్రాణహేతోః ఆశ్రితరక్షణార్థం తదపి దూత్యమత్యంతనికృష్టకృత్యమపి స్థానఇత్యన్వయః యతస్సర్వస్రష్టాజగత్సృష్టికర్తావిధిరపి బ్రహ్మాపి సారథిత్వేన సూతభావేన త్రిపురవిజయే రుద్రస్యేతిశేషః తస్థాస్థితవాన్+స్థాగతినివృత్తావితిట్ అతస్థానఇత్యర్థః యుష్మత్కులస్వామినా హంసవాహనేన విధినాకృతం త్వయాప్యాచరణీయమితిభావః॥

ఇచ్ఛామాత్రాజ్జగదపరథా సంవిధాతుం క్షమాణా
మిక్ష్వాకూణాంప్రకృతిమహతామీదృశీంప్రేక్ష్యవేళాం।
లక్ష్యాలక్ష్యే జలధిపయసా లబ్ధసంస్థాం త్రికూటే
లఙ్కాంగన్తుంతవసముచితంరాక్షసీంరాజధానీమ్॥౮

ఇక్ష్వాకుకులజాతాః జగదన్యథా కర్తుమపి సమర్థాః తేషామేతాదృశీమవస్థాం సమీక్ష్యాపి తవకార్యంకర్తుంసముచితఃకాలఇత్యాహ ॥ ఇచ్ఛామాత్రాదితి ॥ ఇచ్ఛామాత్రాజ్జగదపరథా ప్రకారాంతరేణ+ప్రకారవచనేథాల్ సంవిధాతుంకర్తుంక్షమాణాంసమర్థానాం ప్రకృతిమహతాం ప్రకృత్యాస్వభావేన మహత్తనాం ఇక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకువంశ్యానాం ఈదృశీం వర్ణయితుమశక్యాంవేళాందుర్దశాం ప్రేక్ష్యదృష్ట్వా జలధిస్సముద్రః తస్యపయసా జలేనలక్ష్యాలక్ష్యే వీచీప్రసారణవేళాయాం ద్రష్టుమశక్యే నిస్సరణవేళాయాం ద్రష్టుంశక్యేచ త్రికూటేత్రికూటనామనిపర్వతే లబ్ధసంస్థాం లబ్ధప్రతిష్ఠాం రాక్షసీం రాజధానీం రక్షస్సంబంధినీం లఙ్కాంనగరీం గన్తుం త్వయాసముచితం యుక్తమ్ । దుర్దశాంవీక్ష్యత్వయిగతేసతి [illegible] రక్ష

ణాత్ దురవస్థావిమోచనాచ్చ అధికమహత్త్వమేవతవాగచ్ఛతీతిభావః

స్థానైర్దివ్యైరుపచితగుణాం చందనారణ్యరమ్యాం
ముక్తాసూతిం మలయమరుతాం మాతరందక్షిణాశామ్।
అస్మత్ప్రీత్యై జనకతనయా జీవితార్థంచ గచ్ఛ
న్నేకంరక్షఃపదమితిసఖే దోషలేశంసహేథాః ॥ ౯ ॥

అనంతరంకావాదిగ్గంతవ్యామార్గోవాకీదృశః గతేకింప్రయోజనం రాక్షసపురీగమనం కథంప్రేరయసీతి హంసస్యవివక్షాం జానన్ దక్షిణాదిగభిగన్తవ్యా మార్గోపి సమీచీనః గతేతు మమచసీతాయాశ్చ బహూపకారః కృతోభవతిదోషస్స్వల్పః తస్మాదవశ్యంగన్తవ్యమిత్యాహ ॥ స్థానైరితి ॥ సఖే హంసదివ్యైః శ్లాఘ్యైః స్థానైః శ్రీరంగవెంకటాద్రిహస్తిగిరి ప్రభృతిభిరుపచితస్సమృద్ధః గుణః అతిశయోయస్యాం చన్దనారణ్యరమ్యాం శ్రీగన్ధవనేన మనోహరాం ముక్తాసూతిం ముక్తాఫలస్య ఉత్పత్తిభూమిం మలయమరుతాంమాతరంమలయమారుతానాంప్రసవస్థానభూతాందక్షిణాశాందక్షిణదిశంఅస్మత్ప్రీత్యై భరతాదీనాంసర్వేషాంప్రీత్యర్థంజనకతనయా జీవితార్థంచసీతాయాః ప్రాణధారణార్థంచ గచ్ఛన్ననుముద్యుక్తః త్వంరక్షఃపదమితిరావణస్య స్థానమిత్యేకందోషలేశంసహేథాఃసహస్వ+షహమర్షణే బహుగుణవిశిష్టత్వాదల్పదోషోపి నవిచారణీయఇతిభావః॥౯

వాచాలానామివజడధియాం సత్కవౌ దూరయాతే
కైలాసాయత్వయిగతవతి క్షీబతా మాశ్రితానామ్
సమ్మోదస్తే పథి పరిణమేచ్చంద్రకై రుజ్ఝితానాం
మేఘాపాయేవిపినశిఖినాం వీక్ష్యవాచంయమత్వమ్॥

గతేసతి మార్గేసంతోషోభవిష్యతీత్యాహ ॥ వాచాలానామితి॥ సత్కవౌసత్కావ్యకర్తరిసాహిత్యజ్ఞేసమీచీనజలపక్షిణీతి దార్ష్టాన్తి [illegible] దూరయాతే దేశాంతరగతేసతి జడధియాం మన్దమతీ వాచాలానాం జల్పాకానామివ॥వి॥స్యాజ్జల్పాకస్తువాచాలోవా

చాటు బహుగర్హ్యవాగిత్యమరః । అసారబహుభాషిణామిత్యర్థః
+ఆలజాటజౌ బహుభాషిణికుత్సితఇతి వక్తవ్యమిత్యాలచ్ కైలాసా
యకైలాసపర్వతాయ వర్షాకాలత్వయిగతవతి త్వయిగతేసతి క్షీబ
తాం మత్తభావం ॥ని॥ మత్తేశౌండోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః ॥ ఆశ్రి
తానాం ప్రాప్తానాం మేఘాపాయే మేఘవిగమేసతి శరదాగమఇ
త్యర్థః చంద్రకైః బర్హైః ఉజ్ఝితానాం విముక్తానాం విపినశిఖి
నాం-వనమయూరాణాం వాచం యమత్వం మౌనవ్రతం తేనచోప
చారాన్మానముచ్యతే. వీక్ష్య, దృష్ట్వా తే- తవ, పథి- మార్గే, స
మ్మోదస్సంతోషః పరిణమేద్భవిష్యతి తస్మాత్ సంతోషఏవ దుఃఖలే
శోపి నప్రకాశత ఇతిభావః॥ ... ...॥౧౦॥

ఆరక్తానాం నవమధుశనై రాపిబన్ పద్మినీనాం
కాలోన్నిద్రేకువలయవనే ఘూర్ణమానస్సలీలమ్ ।
స్విన్నోదానైర్విపినకరిణాం సౌమ్యసేవిష్యతే త్వా
మామోదానామహమహమికామాదిశన్ గన్ధవాహః ॥

అనంతరం గమనవేళాయాం శ్రాంతిపరిహారాయ మందమారుతో
పిత్వాం సేవిష్యతఇత్యాహ ॥ ఆరక్తానామితి ॥ ఆరక్తానాం సర్వతో
రక్తానాం పద్మినీనాం పద్మసరసాం ॥ని॥ బిసినీపద్మినీత్యాద్యాః పద్మ
స్తంబేసరస్యపీతి వైజయంతీ నవమధునూతనరసం శనైరాపిబన్ త్వ
రాం విహాయ పానంకుర్వన్ అనేనవాయోశ్శైత్యప్రాధాన్య ముచ్య
తే కాలోన్నిద్రే రాత్రౌ వికసితే కువలయవనే ఉత్పలవనే సలీలంలీ
లావిశిష్టం యథాభవతితథా ఘూర్ణమానః పరిభ్రమన్ అనేనసౌర
భ్యముచ్యతే విపినకరిణామరణ్య దంతినాం దానైఃమదజలైస్స్విన్నః
స్వేదయుక్తః అనేనమాంద్యముక్తం ఆమోదానాం సమీపవర్త్యతిశ
యగంధానాం అహమహమికాం గమనవిషయామహం తాం ఆది
శన్ కుర్వన్ గంధవాహః వాయుః సౌమ్యేతి హంసస్య సంబోధనం

త్వాం సేవిష్యతే త్వత్సేవాం కరిష్యతి అతస్తవశ్రమోపి నోత్పద్యే తేతిగమనస్య సుకరత్వముచ్యతే ॥... ... ... ॥౧౧॥

పర్యాప్తంతే పవనచలితైరంగరాగం పరాగైః
స్థానేకుర్యుస్సమసముదయాద్బాంధవా బంధుజీవాః।
యేనాన్విష్యస్యచలతనయా పాదలాక్షానుషక్తం
చూడాచంద్రంపురవిజయినస్స్వర్ణదీఫేనపూర్ణమ్ ॥

అనంతరంపుష్పాణాం యేయే ఉపచారాస్తేసర్వే తవభవిష్యంతీత్యాహ ॥ పర్యాప్తమితి ॥ సమసముదయాత్ స్వస్యాపి శరత్కాల సమ్భవత్వాత్ బంధవః బంధుజీవాః బంధూకపుష్పాణి పవనచలితైర్వాతోద్ధూతైః పరాగైః పుష్పధూళిభిః తే పర్యాప్తం పరిపూర్ణమంగరాగమనులేపనం కాలే తత్తత్కాలేస్థానే తత్తద్దేశేకుర్యుః కరిష్యంతి స్థానేయుక్తమితివా యేనానులేపనేన అచలతనయాయాః-హిమవత్పుత్ర్యాః, పార్వత్యాః, పాదలాక్షయాచరణాలక్తకేన అనుషక్తం సంసృష్టం స్వర్ణద్యాః వియద్గంగాయాః ఫేనేనడిండీరేణ ॥ని॥ డిండీరోబ్ధికఫః ఫేన ఇత్యమరః ॥ పూర్ణం పరిపూర్ణం స్వతః కలామాత్రత్వేపి ఫేనపూర్ణత్వాదుపమానత్వ మర్హతీతిభావః, పురవిజయినః- త్రిపురజేతుః చూడాయాశ్శిఖాయాశ్చంద్రమన్విష్యసి అనుగమిష్యసి అనుకరిష్యసీతి యావత్ + ఇషగతావితి ధాతోర్దైవాదికాద్భవిష్యదర్థేలృట్ తాదృశమనులేపనంకుర్యురితిపూర్వేణాన్వయః

సూక్ష్మాకారైర్దినకరకరైః కల్పితాంతశ్శలాకాః
శారోపాస్త్వాశ్శత మఖధనుశ్శేష చిత్రాంశుకేన ।
ఊఢాఃపశ్చాదుచితగతినా వాయునా రాజహంస
చ్ఛత్త్రాయేరన్నభసిభవతశ్శారదావారివాహాః ॥౧౩॥

అంగరాగరంజనానంతరం వాయుప్రేరితాః శరత్కాలమేఘాః ఆకాశే తవాతపత్రాణి భవిష్యంతీత్యాహ ॥ సూక్ష్మాకారైరితి ॥ భ్రా

రాజహంస సూక్ష్మాకారైః- సూక్ష్మరూపైః దినకరకరైః- సూర్యకిర
ణైః కల్పితాంతశ్శలాకాః- సంపాదితాంతరాళశలాకాః శతమఖధను
రింద్రధనుః తస్య శేషః ఖండః స ఏవ చిత్రాంశుకం చిత్రవస్త్రం తేన
శోభమానాః, నానావర్ణమండలావసానప్రదేశాః ॥ని॥ కృష్ణరక్తసి
తాశ్మారా ఇతి వైజయంతీ। ఉచితగతినా-యుక్తగమనవతా, వాయునా
సదాగతినా పశ్చాత్పశ్చాద్భాగే ఊఢాః ధృతాః శారదాః-శరత్కాలసం
బన్ధినః వారివాహాః, మేఘాః, నభసి ఆకాశే, భవత స్తవ-ఛత్త్రాయేరన్, ఛ
త్త్రవదాచరిష్యంతి+ఛత్త్రశబ్దా దాచారే కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చేతి క్యఙ్

ద్రక్ష్యస్యేవం ప్రియసఖసుఖం లంఘితాధ్వా సఖీం తే
సీతాం క్షేత్రే జనకనృపతే రుత్థితాం సీరకృష్టే ।
గోపాయంతీ తనుమపి నిజాం యా కథంచి న్మదర్థం
భూమాలోకే వహతి మహతీ మేకపత్నీసమాఖ్యామ్ ॥౧౪

ఏవం గతే సతి తవ సఖీం సీతాం ద్రక్ష్యసీత్యాహ ॥ ద్రక్ష్యసీతి ॥ హే
ప్రియసఖ ఏవ మేతాదృశోపచారాదిభిః సుఖం, లంఘితాధ్వా, అతి
క్రాన్తమార్గ స్త్వం జనకనృపతేస్సీరకృష్టే హలేన విదారితే క్షేత్రే యా
గభూమా ఉత్థితాం ప్రాదుర్భూతాం, మదర్థం మత్కృతే కథంచిద
త్యంత ప్రయాసతః, నిజాం, స్వీయాం, తనుం- శరీరమపి గోపాయ
న్తీ రక్షంతీ, యా సీతా భూమాలోకే- భూలోకే మహతీం పూజ్యా మే
కపత్నీసమాఖ్యాం ఏకః పతిర్యస్యాస్సా ఏకపత్నీ తాదృశీ మభిధాం
వహతి, ధారయతి. తాం సఖీం ద్రక్ష్యసి ద్రక్ష్యసి॥ .... ॥౧౪॥

ప్రక్షీణాంతర్విరహసమయే జాతహర్షామిదానీం
ప్రత్యాయాస్యన్ను నయశనైః ప్రద్దిశంస్త్వ దేవాచా।
సా తే తంత్రీస్వనసుభగయా స్యాదితీహాభ్యనుజ్ఞాం
మన్యేకుర్యా న్మధుకరగిరా మైథిలీసౌహృదేన ॥౧౫ ॥

బిసిన్యా హేతునా గతివిఘ్నమాశఙ్క్య పరిహరతి ॥ ప్రక్షీణాన్తరితి॥

త్వద్విరహసమయే- తవవిప్రయోగవేలాయాం ప్రక్షీణాం ప్రకర్షేణ తనుభూతాం ఇదానీం త్వదవస్థానవేలాయాం జాతహర్షాం ముత్పన్నసంతోషాం, పద్మినీం- బిసినీం, ప్రత్యాయయాస్యన్ - ప్రత్యాగమిష్యన్ స్వాదువాచా-మృదూక్త్యా శనైర్మన్దంఅనునయసాంత్వయ సాపద్మినీ తే- తవ, మైథిలీసౌహృదేన- సీతాసుహృద్భావాత్, తంత్రీస్వనసుభగయా తన్త్రీవల్లకీ సంబంధిన్యాః స్వనవచ్ఛబ్దవత్ సుభగయా- మనోహరయా, మధుకరగిరా - భ్రమరధ్వనిరూపయావాచా స్యాత్ అస్తునామేతి ఇహగమనవిషయే అభ్యనుజ్ఞామనుమతిం కుర్యాత్- కరిష్యతి + డుకృఞ్ కరణేలిఙ్ ఇతిమన్యే- విచారయామి ॥

సార్ధం కాంతైశ్శబరసుదృశామద్రికుంజేషు రాగా
దాసీనానాం క్షణమసమయే దృశ్యచన్ద్రోదయశ్రీః
ఉడ్డీయేథాస్సరసిజ వనాద్దక్షిణాశానుసారీ
పశ్యన్దూరాత్ప్రబలగరుతాంపక్షిణాందత్తవర్త్మా॥

ఏవంపద్మినీమనునీయ సరోజవనాదుత్పతేత్యాహ ॥ సార్ధమితి ॥ అద్రికుంజేషు లతాగృహేష్విత్యర్థః, కాంతైస్సార్ధం- పతిభిస్సహ, రాగాత్, స్నేహాత్- ఆసీనానాం శబరసుదృశాం వ్యాధవధూనాం, అసమయే అకాలే, క్షణం- పాదఘటికామాత్రం ॥ని॥ తాస్తుత్రింశత్క్షణస్తేతు ఇత్యమరః ॥ కంచిత్కాలమిత్యర్థః దృశ్యచంద్రోదయశ్రీః- విధూదయశోభవాన్, దృశ్యాచంద్రోదయశ్రీర్యస్మిన్నతథోక్తః దక్షిణాశానుసారీ- దక్షిణదిగనుసరణశీలః దూరాత్పశ్యన్- దూరతఃపశ్యన్, ప్రబలగరుతాం- దృఢపక్షవతాం, పక్షిణాం - గండభేరుండాదీనాం, దత్తవర్త్మా- వితీర్ణమార్గస్సన్, సరసిజవనాత్పద్మవనాదుడ్డీయేథాః ఉత్పత+డీఙ్ విహాయసాంగతౌలిఙ్ ॥ని॥ ప్రడీనోడ్డీనసండీనాన్యేతాఃఖగగతిక్రియాఇత్యమరః ॥ ... ... ॥౧౬॥

అంగీకుర్వన్నమృత రుచిరాముత్పతిష్ణోస్సలీలం

ఛాయామన్తస్తవ మణిమయో మాల్యవానేష శైలః
శోభాం వక్ష్యత్యధికలలితాం శోభమానామతీన్దోః
దేవస్యాదేరుపజనయతో మానసాదిన్దుబిమ్బమ్ ॥

ఆకాశేగమనవేళాయాం తవ ఛాయామన్తర్వహన్మాల్యవాన్ మానసాచ్చన్ద్రబిమ్బం సృజతస్సర్వేశ్వరస్య శోభాం ధరిష్యతీత్యాహ ॥ అఙ్గీకుర్వన్నితి ॥ సలీలం- లీలయా సహితముత్పతిష్ణోః - ఊర్ధ్వం గచ్ఛతః, అతీన్దోః ఊర్ధ్వగమనాద్ధావళ్యాద్వా అతిక్రాన్తచన్ద్రస్య తవ అమృతరుచిరాం- సుధావన్మనోహరాం, ఛాయాం- కాన్తిం అన్తర్మధ్యే, అఙ్గీకుర్వన్, మణిమయః, ఇన్ద్రనీలప్రచురః, ఏష మాల్యవాన్, పురోవర్తీ మాల్యవాన్నామ శైలః, మానసాత్- హృదయాదిన్దుబిమ్బం, చన్ద్రమండలముపజనయతః ఆదేర్దేవస్య, దేవేషు ముఖ్యభూతస్య విష్ణోః, శోభమానాం - ప్రకాశాం, అధికలలితాం అత్యన్తమనోహరాం శోభాం వక్ష్యతి-ధరిష్యతి+వహ ప్రాపణే లృట్

మార్గౌ సమ్యఙ్మమహనుమతా వర్ణితౌ ద్వౌ తయోస్తే
సహ్యాసన్నోఽప్యనఘసుభగః పశ్చిమో నిత్యవర్షః ।
ప్రాచీనేషు ప్రతిజనపదం సంహతావద్భుతానాం
మగ్నా దృష్టిః కథమపి సఖే మత్కృతే తే నివార్యా ॥

తవ సమీచీనమార్గం వదామి తత్ర గన్తవ్యమిత్యాహ ॥ మార్గావితి ॥ భోస్సఖే హంస మమ హనుమతా, వాయుపుత్రేణ, ద్వౌ మార్గౌ సమ్యక్ వర్ణితౌ ప్రతిపాదితౌ, తయోర్మార్గయోర్మధ్యే తే అనఘసుభగః నిర్దోషతయా మనోహరః పశ్చిమః సమార్గః ఆసన్నోఽపి నిత్యవర్షః సతతవృష్టిమాన్ వర్షరూపదోషాద్దుస్త్యజ్య ఇతి భావః ॥ ప్రాచీనేషు పూర్వదేశస్థితేషు మార్గేషు ప్రతిజనపదం- జనపదే జనపదే, వీప్సాయామవ్యయీభావః. అద్భుతానాం సంహతౌ- ఆశ్చర్యాణాం సమూహే మగ్నా సక్తా తే - తవ, దృష్టిః- వీక్షణం మ

త్కృతే, మదర్థం, కథమపి యత్నతోపి నివార్యా, నివారణీయా. అతస్సంతతవర్షాభావాత్ ప్రాచీనపవనానుకూలో మార్గ ఇతి భావః

శ్రుత్వా శబ్దం శ్రవణమధురం తావకం పామరీణాం
ప్రత్యాసన్నాత్సపది భవనాత్సాదరం నిర్గతానాం ।
అభ్రూభంగేష్వధిక సుభగైర్నిశ్చితాంగః కటాక్షైః
దేశానేతాన్వనగిరినదీసంవిభక్తాన్వ్యతీయాః ॥౧౯॥

అనన్తరం పక్కణస్థితపామరీజనైః నిశ్చితశరీరస్సన్ పర్వతనదీసంవిభక్తప్రదేశాన్ శీఘ్రం వ్యతీయా ఇత్యాహ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ శ్రవణమధురం శ్రోత్రయోస్స్వాదుభూతం, తావకం- తవసంబన్ధినం, శబ్దం శ్రుత్వా, ధ్వనిం నిశమ్య, సపది- తత్క్షణే, ప్రత్యాసన్నాద్భవనాత్సమీపస్థితభవనాత్, సాదరం-ఆదరసహితం, యథాభవతి తథా నిర్గతానాం బహిర్గతానాం పామరీణాం, పామరస్త్రీణాం, అభ్రూభంగే భ్రూభంగాభావేపి- అధికసుభగైరత్యన్తమనోహరైః కటాక్షైర్దృష్టిపాతైర్నిశ్చితాంగః- నిశ్చితస్వరూపస్త్వం, వనగిరినదీసంవిభక్తాన్- వనాని చ గిరయశ్చ నద్యశ్చేతి ద్వంద్వః తాభిస్సంవిభక్తాన్ పృథక్కృతాన్ ఏతాన్ దేశాన్ పరిదృశ్యమానాన్ప్రదేశాన్ వ్యతీయాః, అతీత్య గచ్ఛ + వి అతి ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వాత్ ఇణ్ గతావితి ధాతోర్లిఙ్ ॥౧౯

ఇక్షుచ్ఛాయే కిసలయమయే తల్పమాతస్థుషీణాం
సల్లాపైస్తైర్ముదితమనసాం శాలిసంరక్షికాణామ్ ।
కర్ణాటాంధ్రవ్యతికరవశాత్కర్బురే గీతిభేదే
ముహ్యంతీనాం మదనకలుషం ముగ్ధమాస్వాదయేథాః

మార్గమధ్యే శాలిసంరక్షకవధూనాం మన్మథవికారాత్కలుషం ముగ్ధభావమాస్వాదయేథా ఇత్యాహ ॥ఇక్షుచ్ఛాయ ఇతి ॥ ఇక్షుచ్ఛాయే, రసాలచ్ఛాయే, ॥ని॥ రసాల ఇక్షురిత్యమరః ॥ ఛాయాబాహుల్యే ఇతి నపుంసకత్వం. కిసలయమయం - ప్రవాళప్రచురం, తల్పం - శ

య్యాత్మాత్తస్థుషీణాం, ఆస్థితానాం సల్లాపైస్సంభాషణాదిభిః, త్రైశితా తృగిన్ద్రైః, రతిరహస్య విషయైరిత్యర్థః, ముదితమనసాం- సంతుష్టచిత్తానాంకర్ణాటాంధ్రవ్యతికరవశాత్ -కర్ణాటాంధ్రభాషా సంకరాత్ కర్బురెశబళితేగీతిభేదే-గానవిశేషె, ముహ్యంతీనాం,వివశత్వంయాంతీనాం- ఏభిస్సర్వైరపి విశేషణైః భృశంకామోద్దీపకత్వముక్తంభవతి శాలిసంరక్షకాణాం- కెదారగోప్త్రీణాం మదనకలుషం- మన్మథేన కాలుష్యం, ప్రాప్తం మౌగ్ధ్యం- మూఢభావం, ఆస్వాదయోర్ధాః అనుభవేః+ష ష్వదఆస్వాదనఇతి ధాతోర్విధిలిజ్ ॥ ॥౨౦॥

విష్ణోర్వాసాదవని వహనాద్భద్ధరత్నైశ్శిరోభి
శ్శేషస్సాక్షాదయమితిజనైస్సమ్యగున్నీయమానః
అభ్రైర్వ్యక్తోఽలఘుభిరచిరోన్ముక్తనిర్మోక కల్పై
రగ్రేభావీతదనునయనేరంజయన్నంజనాద్రిః॥ ౨౧

ఏవంగచ్ఛత స్తవవెంకటాద్రిఃపురోభవిష్యతీత్యాహ॥విష్ణోరితి॥విష్ణోఃవ్యాపనశీలస్యసర్వేశ్వరస్యవెంకటేశస్యవాసాత్ నివాసస్థానత్వాత్ అవనివహనాత్-భూమేర్ధారణాత్, భూధరఇతిపర్వతస్యనామ-బద్ధరత్నైః-ఖచితరత్నైః,శిరోభిః-శిఖరైః,అయంపురోవర్తీసాక్షాచ్ఛేషఇతిప్రత్యక్షభూతోఽనంతఇతి,శేషస్యాపివిష్ణువాసస్థానత్వం,భూమిధారణంశిరస్సురత్నైస్సంబద్ధత్వమిత్యాదికమస్తి. తత్సామ్యాదయంసాక్షాచ్ఛేషఇతిజనైస్సమ్యక్ సమీచీనతయా ఉన్నీయమానః-విచార్యమాణః,అచిరోన్ముక్తనిర్మోకకల్పైః-తత్క్షణవిశ్లిష్టకంచుకసదృశైః॥ని॥ సమౌకంచుకనిర్మోకావిత్యమరః ॥ అలఘుభిః- స్థూలైః, అభ్రైర్మేఘైర్వ్యక్తోవిశిష్టః, అంజనాద్రిః వెంకటాద్రిః అంజనాదేవీ వెంకటాద్రౌతపసిస్థితాసతీ- సర్వేశ్వరాద్వరంలబ్ధవతీ, తస్యానామధేయెన పర్వతస్యవ్యపదెశఇతి వెంకటాచలమాహాత్మ్యేప్రతిపాదితం. సపది-సద్యః, నయనేరంజయన్-చక్షుషీఆనందయన్-అగ్రే-పురస్తాత్ భావీ-భవిష్యతి

తత్రారూఢైర్మహతి మనుజైస్స్వర్గిభిశ్చావతీర్ణై
స్సత్త్వోన్మేషాద్వ్యపగతమిథస్తారతమ్యాదిభేదైః ।
సాధారణ్యాత్ఫలపరిణతేస్సంఘశో బధ్యమానాం
శక్త్యా కామం మధువిజయినస్త్వం చ కుర్యాస్సపర్యాం

పర్వతం గత్వా శ్రీవేంకటేశ్వరం త్వమపి యథాశక్తి పూజయేత్యాహ ॥ తత్రారూఢైరితి ॥ మహతి, పూజ్యే, తత్ర శ్రీవెంకటాద్రౌ, మధువిజయినః, మధుసూదనస్య, అనేన తవాపి సర్వాభీష్టసిద్ధిర్భవతీతి సూచ్యతే. సత్త్వోన్మేషాత్, సత్త్వగుణస్యోద్రేకాత్, వ్యపగతమిథస్తారతమ్యాదిభేదైః, అపేతాన్యోన్యన్యూనతాధిక్యప్రకారవద్భిః, ఆరూఢైరారోహణంకృతవద్భిః+గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః. మనుజైర్మానవైః, అవతీర్ణైః స్వసేవార్థం స్వర్గాదాగతైః స్వర్గిభిర్దేవైశ్చ ఫలపరిణతేః ఫలప్రదానస్య సాధారణ్యాత్సర్వసామ్యాత్ । న్యూనాతిరేకవిచారాభావస్సాధారణ్యం తస్మాత్సంఘశో బధ్యమానాంసమూహీభూయ విరచితాం సపర్యాంపూజాం, త్వం చ యథాశక్తి కామమపేక్షితం కుర్యాః- కురు+డుకృఞ్ కరణే లిఙ్ ॥ పూజనాత్తవాపి సర్వసిద్ధిర్భవిష్యతీతి భావః॥ ... ... ॥౨౬॥

స్తోకోన్మగ్నస్ఫురిత పులినాం త్వన్నివాసేచ్ఛయేవ
ద్రక్ష్యస్యారాత్కనకముఖరాం దక్షిణామంజనాద్రేః
ఆసన్నానాం వనవిటపినాం వీచిహస్తైః ప్రసూనా
న్యర్చాహేతోరుపహరతి యా నూనమర్ధేందుమౌళేః

అనంతరం కనకముఖరాంనామ నదీం ద్రక్ష్యసీత్యాహ ॥ స్తోకేతి ॥ త్వన్నివాసేచ్ఛయేవ, త్వద్విశ్రామాశయేవ, స్తోకోన్మగ్నస్ఫురితపులినాం వీచీప్రసారణాదేకదా నిమజ్జ్య వీచీప్రసారణాభావే వ్యక్తసికతామయీం అంజనాద్రేర్వేంకటగిరేః, దక్షిణాం- దక్షిణదిశిస్థితాం, కనకముఖరాం, కనకముఖరేతి నామవతీం సువర్ణముఖీతి నదీం ఆరాద్ద్రక్ష్యసి

సమీపే ద్రక్ష్యసి ఈక్షిష్యసే॥ని॥ ఆరాద్దూరసమీపయోరిత్యమరః॥యా నదీ అర్ధేందుమౌళేశ్చంద్రశేఖరస్య, కతుఃకః అర్చాహేతోర్వేంకటేశస్యార్చార్థం ఆసన్నానాం- సమీపస్థితానాం- వనవిటపినామరణ్యవృక్షాణాం, ప్రసూనాని- పుష్పాణి వీచిహస్తైః వీచయోహస్తా ఇవేత్యుపమితిసమాసః ॥ ఉపహరతి-సంపాదయతి ॥ నూనమిత్యుత్ప్రేక్ష్యతె+హృఞ్ హరణెలట్॥ ... ... ॥౧౩

నిర్విశ్యైనాం నిభృతమనభివ్యక్తమంజుప్రణాదో
మందాధూతః పులినపవనైర్వంజులామోదగర్భైః।
అవ్యాసంగస్సపదిపదవీం సంశ్రియాస్త్వైరలంఘ్యా
బందీకుర్యుస్తటవసతయో మా భవంతం కిరాతాః ॥

తస్యాం నద్యాం విశ్రమ్య గచ్ఛేత్యాహ ॥ నిర్విశ్యేతి ॥ వంజులామోదగర్భైః, అభ్రపుష్పపరిమళవద్భిః ॥ని॥ రథాభ్రపుష్పవిదుళ వానీరవంజులా ఇత్యమరః ఆంధ్రభాషాయాం ప్రబ్బలిచెట్టు। కర్నాటే నీరంజీమర, ద్రావిడే వంజీమరం ॥ పులినపవనైః-సైకతమారుతైః, మందాధూతః-మందతయా ప్రచలితః- అనభివ్యక్తమంజుప్రణాదః- అస్పష్టమనోహరధ్వనిః ఏనాం. కనకముఖరాఖ్యనదీం, నిభృతం, నిశ్చలం నిర్విశ్యానుభూయ అన్యైరలంఘ్యః - శీఘ్రగామితయా పరైరనతిక్రమణీయః త్వమవ్యాసంగః సావధానః సపది పదవీం సంశ్రయ-శీఘ్రం మార్గమాశ్రయ+శ్రిఞ్ సేవాయాం లోట్ ॥ భవంతం త్వాం, సావధానం తటవసతయః నదీతీరవాసినః, కిరాతాః-పులిందాః, మా బందీకుర్యుః-బందీగృహీతం మాకార్షుః ॥ ... ... ॥ ౧౪॥

తుండీరాఖ్యం తదనుమహితం మండలం వీక్షమాణః
క్షేత్రం యాయాః క్షపితదురితం తత్ర సత్యవ్రతాఖ్యం।
పత్యౌ రోషాత్సలిలవపుషా యత్ర వాగ్దేవతాయా
స్సేతుర్జజ్ఞే సకలజగతామేక సేతుస్స దేవః ॥ ౧౫ ॥

అనంతరం తుండీరాఖ్యం దేశం పశ్యన్ సత్యవ్రతక్షేత్రంగచ్ఛేత్యాహ ॥ తుండీరేతి ॥ తదను తదనంతరం, మహితం, పూజ్యం మహద్భిః పరిగృహీతత్వాత్ తుండీరాఖ్యం- తుండీరనామవత్ మండలం, దేశం వీక్షమాణః- పశ్యన్, తత్ర మండలె క్షపితదురితం- వినాశితపాపం, సత్యవ్రతాఖ్యం- సత్యవ్రతనామవత్ క్షేత్రం, భూమింయాయాః గచ్ఛే యా ప్రాపణాలిజ్ యత్రకాంచ్యాం సకలజగతామేకహేతుః ప్రాణినాం ముక్త్యుపాయభూతః సేతోరివ తరణోపాయత్వా దస్యాపి సేతుత్వేన రూపణం అమృతస్యైవ సేతురిత్యుక్తేః దేవః క్రీడావాన్ వత్సరోషాత్ చతురాననేకాంతె కోపాత్ సలిలవపుషః- నదీరూపాయాః, వాగ్దేవతాయాస్సరస్వత్యాః సేతుర్జజ్ఞె వారకోభూత్ +జనీప్రదుర్భావేలిట్ విరించయాగం ప్రణయకోపాచ్ఛమయితుమాగతా సరస్వతీ సేతుభూతేనయథోక్త కారిణాసమాహితేతిహస్తిగిరిమాహాత్మ్యేఉక్తం

నానారత్నై రుపచిత గుణాం నిత్యసంగీత నాదాం
భూమేర్ద్రక్ష్యస్యుచితవిభవంభూషణంతత్ర కాంచీమ్।
యస్యాం నిత్యం నిహితనయనో హస్తిశైలాధివాసీ
ద్వంద్వాతీతస్సఖలుపురుషోదృశ్యతెసత్యకామః॥ ౨౬

కాంచీం వర్ణయన్ తాంద్రక్ష్యసీత్యాహ॥నానారత్నైరితి॥ నానారత్నై రింద్రనీలపుష్యరాగమరకతాదిభిః ఉపచితగుణాం - సమృద్ధరూపాం, నిత్యసంగీతనాదాం- అనుస్యూతతౌర్యత్రికధ్వనిం, భూమెరుచితవిభవం, భూషణంప్రథివ్యాః యోగ్యైశ్వర్యభూతమాభరణం, కాంచీం కాంచీనగరం, తత్ర- సత్యవ్రతక్షేత్రే, ద్రక్ష్యసి, ఈక్షిష్యసే- యస్యాం కాంచ్యాం నిత్యంనిహితనయనః- సర్వదాస్యస్తకటాక్షః, హస్తిశైలాధివాసీ- వారణాచలేవస్తుంశీలవాన్ ద్వంద్వాతీతః- సుఖదుఃఖాదిద్వంద్వరహితస్సత్యకామః- యథార్థగుణవాన్, అనేనసమస్తకల్యాణగుణాత్మకత్వం ప్రతిపాదితం. పూర్వత్రద్వంద్వాతీతఇతినిఖిలహేయప్రత్యనీక

త్వప్రతిపాదనాదుభయలింగత్వముక్తంభవతి. సపురుషఇతి పురుషసూక్తప్రసిద్ధఃదృశ్యలేఖలు.ఖలుశబ్దప్రయోగాత్ కృతయుగాదావివపరిదృశ్యతఇతిప్రసిద్ధిస్సూచ్యతే+దృశిర్ ప్రేక్షణేకర్మణిలట్ రశనాపక్షేపి సర్వంయోజ్యం రశనాపినానారత్నైరనుస్యూతదామా భవతి సంగీతప్రవ్నాదసహితాభవతి. కాంచీయోషితాంభూషణంభవతి కామినీనాంసుహితనయనానాంనిత్యంభవతిపర్వతాదిషుక్రీడతిపఏకాత్రయావస్తు ఇష్టప్రాప్తిసత్యాభిలాషాభవతియద్వాఅత్యంతవిరక్తోపి కాంచీదర్శనాదిషుసాభిలాషఇతిసూచ్యతే॥ ... ... ॥౬౯॥

> తామాసీదన్ప్రణమనగరీం భక్తినమ్రేణ మూర్ధ్నా
> జాతామాదౌ కృతయుగముఖే ధాతురిచ్ఛావశేన ।
> యద్వీథీనాం కరిగిరిపతేర్వాహవేగావధూతాన్
> ధన్యాన్ రేణూంస్త్రిదశపతయోధారయంత్యుత్తమాంగైః ॥

ముక్తిక్షేత్రభూతాం కాంచీంగత్వా తాంపురీంప్రణమేత్యాహ ॥తామితి॥ త్రిదశపతయఃయద్వీథీనాం-కాంచీప్రతోలీనాం,కరిగిరిపతేర్వాహవేగావధూతాన్ హస్తిగిరినాథస్యాశ్వవేగసముద్భూతాన్ ధన్యాన్ తదశ్వపాదస్పర్శాత్కృతార్థాన్, రేణూన్ పాంసూనుత్తమాంగైశ్శిరోభిః,ధారయంతి.ఆదౌ కృతయుగముఖే, పర్యాయాణామనేకత్వాదాదిశబ్దప్రయోగః ముఖశబ్దోపి. ప్రథమవాచీఆద్యకృతయుగప్రథమభాగఇత్యర్థః. ధాతుః బ్రహ్మణః, ఇచ్ఛావశేన-సంకల్పవశాజ్జాతాం,సృష్టాం తాంముక్తిక్షేత్రత్వేనప్రసిద్ధాం, నగరీంకాంచీపత్తనం ఆసీదన్,సమీపంగచ్ఛన్- భక్తినమ్రేణమూర్ధ్నాప్రణమనమస్కురు+ణమప్రహ్వత్వేశబ్దే-కర్తరిలోట్ ॥ ... ...॥౭౦॥

> మందాధూతాత్తదనుమహితోనిస్సృతశ్చూతషండాత్
> పార్శ్వేతస్యాః పశుపతిశిరశ్చందనీహారవాహీ ।
> దూరాత్ప్రహ్వం ప్రియసఖమివత్వాముపైష్యత్యవశ్యం

కమ్పాపాథఃకమలవనికాకాముకో గన్ధవాహః ॥ ౨౮ ॥

తత్రాగతంత్వాం మందమారుతోఽపి సేవిష్యతఇత్యాహ ॥మన్దాధూతాదితి ॥ తదనుమందాధూతాత్-మృదుప్రచలితాచ్చూతషండాత్-ఆమ్రసమూహాత్ నిస్సృతో నిర్గతః అనేనమాంద్యముచ్యతే. మహితః-పూజితః,తస్యాః-కాంచ్యాః,పార్శ్వే పశ్చిమప్రదేశే-పశుపతి శిరశ్చంద్రనీహారవాహీపశుపతేః-రుద్రస్య,శిరశ్చంద్రస్య-మూర్ధస్థితకళారూపచంద్రస్యనీహారవాహీ-నీహారధారకః, అనేనశైత్యముచ్యతే. కంపాపాథః కమలవనికాకాముకః-కంపాఖ్యనద్యాఃభూగామిన్యాఃపాథసి,ఉదకేస్థితకమలానాంవనికాయాస్సమూహస్యకామీఅనేనసౌరభ్యముచ్యతే.గంధవాహో-వాయుః, దూరాద్దేశాంతరతః,ప్రాప్తమాగతంప్రియసఖమివత్వాంఅవశ్యముపైష్యతి- భవంతమవశ్యంప్రాప్స్యతి లృట్ ॥

వర్ణస్తోమైరివ పరిణతా సప్తభేదైర్మహౌఘైః
మాన్యామధ్యే నగరమభితస్సేవితా దేవతాభిః ।
స్వచ్ఛస్వాదుప్రసరసుభగా స్వామినీ వః కవీనాం
వేగాసంజ్ఞాంవహతిమహతీంవల్లభా పద్మయోనేః॥ ౨౯

తత్రతవస్వామినీసరస్వతీనదీరూపేణప్రసృతావేగాసంజ్ఞాంబిభర్తీత్యాహ॥వర్ణేతి॥వర్ణస్తోమైర్వర్ణసమూహైరివసప్తభేదైఃశుక్తికాకనకాసుప్రాకంపాప్రియాచమంజులా।చండవేగేత్యుక్తసప్తప్రకారైఃమహౌఘైః-మహాప్రవాహైః,పరిణతా-ప్రాదుర్భూతా.మాన్యా-పూజ్యామధ్యేనగరం-నగరమధ్యే+పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః. దేవతాభిః-బ్రహ్మాదిభిరభితః, సేవితా,ఆశ్రితా,స్వచ్ఛస్వాదుప్రసరసుభగా-నిర్మలమధురప్రవాహమనోహరా,కవీనాంకేజలేపీనాం-పక్షిణాం,వః,యుష్మాకంస్వామినీ-అధిపత్నీ,పద్మయోనేః-బ్రహ్మణః, మహతీ- సర్వోత్కృష్టా,వల్లభా-కాన్తా,సరస్వతీ,వేగాసంజ్ఞాం-వేగేతి నామధేయం,వహతి ॥

తీర్థే పుంసాం శమితకలుషే తత్ర సారస్వతాఖ్యే

స్నాత్వా సార్ధం మునిభిరనఘైస్సమ్యగుల్లాసితాంగః ।
విశ్వం చిత్తే విగతరజసి వ్యంజయంతీమశేషం
వక్ష్యస్యంతర్బహిరపి పరాంశుద్ధిమక్షేపణీయామ్ ॥౩౦॥

తత్ర తీర్థే ఋషిభిస్సహ స్నానే కృతే సర్వదర్శిత్వపర్యంతశుద్ధిస్తవ భవిష్యతీత్యాహ ॥ తీర్థ ఇతి ॥ పుంసాం-పురుషాణాం, శమితకలుషే-వినాశితపాపే-సారస్వతాఖ్యే-సారస్వతనామని, తత్ర- తస్మిన్ పరిశుద్ధతీర్థే, వేగవత్యాం-అనఘైః, నిర్దోషైః, మునిభిః, సరోభూతాదిభిస్సార్ధం స్నాత్వా స్నానం కృత్వా సమ్యగుల్లాసితాంగః, అత్యంతం ప్రకాశితావయవః, విగతరజసి-వ్యపేతరజోగుణే, చిత్తే మనసి. అశేషం-సకలం, విశ్వం, లోకం-వ్యంజయంతీం, ప్రకాశయంతీం-అక్షేపణీయాం-అనివారణీయాం-పరాం శుద్ధిం అంతర్బహిరపి మనసి-శరీరేపిచ, వక్ష్యసి-ప్రాప్స్యసి తవ ముక్తసామ్యం భవిష్యతి. ముక్తానామపి విరజాస్నానాత్సర్వజ్ఞతా ప్రాప్తిరూపశుద్ధిర్భవతి+వహ ప్రాపణే లృట్ ॥... ... ॥౩౦॥

తస్యాస్తీరే సరసిజభువస్సౌమ్య వైతానవేదిః
దివ్యం కుర్వన్ ద్రమిడవిషయం దృశ్యతే హస్తిశైలః ।
యస్యోపాంతే కృతవసతయో యాపయిత్వా శరీరం
పశ్యంత్యంతే వితమసి పదే వాసుదేవస్య ధన్యాః ॥

వేగవత్యాస్తటే హస్తిశైలో దృశ్యతే. తస్య సమీపే వాసం కుర్వంతః చరమకాలే దేహం విసృజ్య వాసుదేవస్య పదే తిష్ఠంతీత్యాహ ॥ తస్యా ఇతి ॥ హే సౌమ్య హంస సౌమ్యశబ్దస్య శ్లాఘ్య ఇత్యర్థః. తస్యాస్తీరే- వేగవత్యాస్తటే, సరసిజభువః బ్రహ్మణః, వైతానవేదిః ఉత్తరవేద్యాత్మా హస్తిశైలః-కరిగిరిః ద్రమిడవిషయం-ద్రావిడదేశం, దివ్యం కుర్వన్-ప్రశస్తం కుర్వన్, దృశ్యతే ప్రకాశతే. యస్యోపాంతే-హస్తిశైలస్య సమీపే, కృతవసతయః-కృతవాసాః, శరీరం యాపయిత్వా- శరీరం విసృజ్య, వితమసి-విగతతమోగుణే, వాసుదేవస్య పదే స్థానే, ధన్యాః-కృతార్థాః, పశ్యం

తే-వాసంకరిష్యంతి+వృతువర్తనే ల్యుట్॥ ... ... ॥౩౦॥

సంచిన్వానా తరుణతులసీ దామభిస్స్వామభిఖ్యాం
తస్యాం వేద్యామనువిదధతీ శీతలం హవ్యవాహమ్।
భోగైశ్వర్యప్రియసహచరైః క్వాపి లక్ష్మీకటాక్షైః
భూయశ్శ్యామా భువనజననీ దేవతా సన్నిధత్తే ॥౩౧॥

ఉత్తరవేద్యాం శ్యామపావకరూపేణ నారాయణో భాసత ఇత్యాహ॥ సంచిన్వానేతి॥ తరుణతులసీదామభిః-నూతనతులసీస్రగ్భిః అమ్లానాభిరిత్యర్థః. స్వామభిఖ్యాం, స్వకీయాం కాంతిమిత్యర్థః॥ని॥ అభిఖ్యా నామశోభయోరిత్యమరః॥ సంచిన్వానా-సమ్పాదయంతీ, తస్యాం వేద్యాముత్తరవేద్యామిత్యర్థః. శీతలంహవ్యవాహం, అనుష్ణంపావకం, అనువిదధతీ అనుకుర్వతీ, భోగైశ్వర్యప్రియసహచరైః-భోగః అత్ర శబ్దాద్యనుభవః ఐశ్వర్యం-పరమపదైశ్వర్యం తయోః ప్రియ సహచరైః ప్రియసఖైః, భోగైశ్వర్యాపాదకైరిత్యర్థః, లక్ష్మీకటాక్షైరిందిరాపాంగదక్షైః భూయశ్శ్యామా-అత్యంతశ్యామా॥ని॥ స్ఫీతంభూయిశ్చ భూరి చేత్యమరః। భువనజననీ-సర్వజగత్కారణభూతా కాపి దేవతా వాచామగోచరమహిమా పరా దేవతా సన్నిధత్తే సన్నిధానంకరోతి. ఇదమేకమేవాలం అనేన సర్వాణి శ్రేయాంసి సిధ్యంతీతి భావః. అనేన ఇయమేవ పరదేవతేతి నిరణాయి॥ ... ... ॥౩౧॥

లక్ష్మీవిద్యుల్లలితవపుషం తత్ర కారుణ్యపూర్ణం
మా భైషీస్త్వం మరకతశిలామేచకం వీక్ష్య మేఘమ్।
శుద్ధైర్నిత్యం పరిచితపదస్త్వాదృశైర్దేవహంసైః
హంసీభూతస్స ఖలు భవతామన్వవాయాగ్రజన్మా॥

తస్యాం వేద్యామపూర్వమేఘోవర్తతే. స తు త్వద్వంశజః తస్మాత్ సాధ్వసం మా కుర్విత్యాహ ॥లక్ష్మీతి॥ తత్ర వేద్యాం లక్ష్మీవిద్యుల్లలితవపుషం-శ్రీరూపతటిన్మనోహరమూర్తిం-కారుణ్యపూర్ణం-కారుణ్యరూ

పజలభరితం మరకతశిలా మేచకం గారుత్మతశిలావద్ధరితం మేఘం వీక్ష్యమా
భైషీః భీతిం మాకురు+ ఞిభీభయె లుఙ్. త్వాదృశైః-త్వత్సదృశైః, శుద్ధైః
అనన్యపరైః-దేవహంసైః, నిత్యసూరిభిః నిత్యం పరిచితపదః సేవితపదః,
హంసీభూతైః-హంసతయా ఆవిర్భూతైః, స మేఘః భవతాం యుష్మాకం అన్వ
వాయాగ్రజన్మా సంతానే పురస్తాజ్జాతః ఖలు, ఖలుశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతకః
స హంసో హిరణ్మయాభః- హిరణ్మయశ్శకునిర్బ్రహ్మా నామేతి శ్రుతేః॥

సారాస్వాదీ సవనహవిషాం స్వామినస్తే స దేవ
శ్శుద్ధం చక్షుశ్శ్రుతిపరిషదాం చక్షుషాం భాగధేయమ్।
అంగీకుర్యాద్వినత మమృతాఽసార సంవాదిభిస్త్వా
మావిర్భూతైరభిమతవరస్థూలలక్షైః కటాక్షైః ॥ ౩౮ ॥

యజ్ఞోద్భూతస్స్వామీ నారాయణః బహుఫలప్రదైః కటాక్షైః, ప్రణతం త్వామంగీకుర్యాదిత్యాహ ॥సారేతి॥ తే తవ స్వామినః బ్రహ్మణః సవనహవిషాం- యజ్ఞహవిషాం-సారాస్వాదీ వపాస్వాదనశీలః శ్రుతిపరిషదాం శుద్ధం చక్షుః వేదసమూహానాం నిర్దుష్టం నయనం వేదచక్షుస్సనాతన ఇత్యుక్తేః । చక్షుషాం భాగధేయమాశ్రిత లోచనానాం దిష్టం స దేవః వరప్రదానేన ప్రసిద్ధో వరదరాజః వినతం ప్రణతం త్వామమృతాసారసంవాదిభిః అమృతవర్షసదృశైః ఆవిర్భూతైః ఆవిర్భూతసంతోషైః అభిమతవరస్థూలలక్షైః-ఇష్టవరవిషయే బహుప్రదైః ॥ ని ॥ స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్ష దానశౌండా బహుప్రద ఇత్యమరః॥ కటాక్షైః-అపాంగవీక్షణైః- అంగీకుర్యాత్-స్వీకుర్యాత్, తస్మాత్తత్ర గత్వా నమస్కుర్వీత్యర్థః॥ ... ...॥౩౮॥

మధ్యాసక్తం సరసిజమివ స్విన్న మాలమ్బమానో
దేవ్యా హస్తం తదితర కరన్యస్తలీలారవిందః।
దేవశ్శ్రీమాన్యది స విహరేత్తైస్స్వరమారామభూమా
వ్యక్తో వాలవ్యజనవపుషా వీజయేస్తం త్వమేవ॥౩౯॥

తస్య దేవస్య కైంకర్యమపి త్వం కుర్విత్యాహ ॥ మధ్విత్తి॥ మధ్వా-క్తం మధునావిష్టం సరసిజం పద్మమివస్విన్నం కాంతకరస్పర్శాజ్జాత స్వేదం దేవ్యాఃలక్ష్మ్యాఃహస్తమాలమ్బమానః అవలంబనంకుర్వాణః తదితరకరస్య సలీలం అరవిందః దక్షిణకరగృహీతలీలాకమలః శ్రీమాన్ శ్రీసమేతః, దేవః క్రీడావాన్ సః వరదః ఆరామభూమావుద్యానస్థలే స్వైరం యథేచ్ఛం యది విహరేత్ విహరణం కుర్యాచ్చేత్ వ్యక్తశ్చతుర్గోచరో భూత్వా వాలవ్యజనవపుషా చామరవత్ప్రతిశరీరేణ ధవళేన పక్షేణ త్వర్థః తం దేవం త్వమేవ భృత్యభావనయా వీజయోః వీజనం కురు శ్రాంతి మపాకురు మపి శ్రీస్వేదమార్జనం కుర్విత్యర్థః+వీజవ్యజనే లిజ్ ॥౨౬॥

జాతప్రీతిర్జనపదమథో మధ్యమం లంఘయిత్వా
దూరాల్లక్ష్యక్రముకనివహశ్యామలాన్యాహి చోళాన్
వృత్తైర్యద్వచ్ఛ స్తకరవలనస్తమ్భితైస్సహ్య జాయాః
స్రోతోభేదైర్బహువిధగతిభిస్సంవిభక్తావకాశాన్ ॥౨౭॥

తుండీరాత్ మధ్యమరాష్ట్రమతిక్రమ్య చోళరాజ్యం గచ్ఛేత్యాహ ॥ జాతప్రీతిరితి॥ అథో అనంతరం జాతప్రీతిరుత్పన్నసంతోషః మధ్యమం జనపదం మధ్యమరాష్ట్రం లంఘయిత్వాతిక్రమ్య దూరాల్లక్ష్యక్రముకనివహశ్యామలాన్ దూరతో దృశ్యమానపూగసమూహేన శ్యామలాన్ చోళాన్ వృత్త్యుద్గచ్ఛ స్తకరవలనస్తంభితైః స్రోతోభిముఖం గచ్ఛతాం మత్స్యానాం పరిభ్రమణేన స్తంభితైః అతఏవ-వివిధ గతిభిః నానావిధగతిభిః సహ్యజాయాః కావేర్యాః స్రోతోభేదైః సంవిభక్తావకాశాన్ పృథక్కృతప్రదేశాన్ చోళాన్ యాహి గచ్ఛ+యాప్రాపణే లోట్ ॥

సంధ్యారాగం సురభిరజనీ సంభవైః రంగరాగైః
కేశైర్జ్యోత్స్నాతిమిరకలహం పాళికాపీడగర్భైః
ఆవిభ్రాణా స్సరసిజదృశో హంసదోలాధిరోహా
ద్భాస్యం తే మదకలగిర స్తేషు నేత్రోత్సవం తే ॥౨౮॥

తత్ర చోళరాజ్యే సరసిజదృశః దోలాధిరోహ త్తవనేత్రయోః ప్రి తిం కరిష్యంతీత్యాహ ॥ సన్ధ్యేతి ॥ హేహంస తేషుదేశేషు సురభి రజనీసంభవైః పరిమళితహరిద్రాయామన్నముత్పన్నైః ॥ని॥ నిశాఖ్యా కాంచనీపీతా హరిద్రావరవర్ణినీత్యమరః అంగరాగైరనులేపనైఃసం ధ్యారాగంసంధ్యాకాలరక్తిమానం పాళికాపీడగర్భైఃక్రముకపుష్ప భిన్నశేఖరవద్భిః॥ని। పాలికాపూగకుసుమే సమూహేఽశ్రికయో స్త్రియామితి యాదవః । శిఖాస్వాపీడశేఖరావిత్యమరః కేశైః కచైః జ్యోత్స్నాతిమిరకలహంచంద్రికాంధకారయోర్వివాదంచఆవిర్భావ హంత్యః మదకలగిరఃమదేనావ్యక్తవాచః సరసిజదృశః తామరసన యనాఃస్త్రియఃదోలాధిరోహాత్ ప్రేంఖోళికాధిరోహణాత్ తేనేత్రో త్సవంఆధాస్యంతే- కరిష్యంతీత్యర్థః॥ ... ... ॥౩౭॥

పృథ్వీలీలా తిలకసుభగం పశ్చిమం భాగమేషాం
నామ్నా వర్షంజలచరనదీమాతృకంగాహమానః ।
ద్రక్ష్యస్యారాత్పరిమితతయామగ్నకైలాసదృశ్యం
శ్వేతంశైలంఫణిపతిమివక్ష్మాతలాదుజ్జిహానమ్ ॥౩౮॥

తతః వర్షనామని రాజ్యే శ్వేతాద్రింద్రక్ష్యసీత్యాహ ॥పృథ్వీలీలే తి ॥ పృథ్వీలీలాతిలకసుభగంపృథ్వ్యాః భూమ్యాః లీలాతిలకవత్ క్రీ డార్థం సమర్పితవిశేషకవత్ సుభగం-మనోహరం ఏషాం- చోళ ప్రదేశానాం, పశ్చిమంభాగం- పశ్చిమప్రదేశం నామ్నావర్షం- వర్ష సంజ్ఞకం, జలచరేతి హంసస్యసంబోధనం నదీమాతృకం - నదీప్రవా హపోషితం గాహమానః ప్రవిశన్ పరిమితతయామగ్నకైలాసదృ శ్యం పరిచ్ఛిన్నత్వేన నిమగ్నకైలాసపర్వతవద్ద్రష్టుంయోగ్యం అతఏవ క్ష్మాతలాదుజ్జిహానం భూమెరుత్పతంతం ఫణిపతిం అనంతమివస్థితం శ్వేతంశైలం - శ్వేతపర్వతనామానం దివ్యంస్థానమారాత్సమీపే ద్రక్ష్యసి- ఈక్షిష్యసే ॥ ... ...॥౩౮॥

స్ఫారాలోకప్రశమితతమస్సంచయంతత్రపుంసాం
పత్యగ్రూపంప్రగుణవిభవంప్రార్థనీయంబుధానాం
నేదీయాంసం కుశలనివహం నస్తురాధాస్యతే తే
దివ్యంతేజో జలధితనయాస్నేహనిత్యానుషక్తం ॥

॥ స్ఫారేతి ॥ తత్రశ్వేతశైలేపుంసాం స్ఫారాలోకప్రశమితతమస్సంచయం అధికప్రకాశేన వినాశితాజ్ఞానాంధకార సమూహంప్రత్యగ్రూపం చేతనరూపం ప్రగుణవిభవంఅధికైశ్వర్యంచ బుధానాంప్రాజ్ఞానాం ప్రార్థనీయం జలధితనయాస్నేహనిత్యానుషక్తం లక్ష్మ్యాస్నేహేననిత్యసంసృష్టం దివ్యమప్రాకృతంతేజః పరంజ్యోతిః నస్తుః-నమస్కుర్వాణస్య - తేతవనేదీయాంసంసమీపస్థమిత్యర్థః+అంతికబాఢయోర్నేదసాధావిత్యంతికశబ్దస్య నేదాదేశః కుశలనివహంక్షేమసమూహంఆధాస్యతే,కరిష్యతి+డుధాఞ్ ధారణపోషణయోఃలృట్ ॥

స్నిగ్ధచ్ఛాయం తదనువితతం తస్యధామేవ నీలం
నీలీపుష్పస్తబకలలితం కాననం సంవిచీయాః
దృష్టేతస్మిన్ననిమిషవధూ నిత్యనిర్వేశయోగ్యా
స్వర్గోద్యానశ్రియమపిలఘుంమంస్యతేమానసంతే॥

॥ స్నిగ్ధేతి ॥ తదనుస్నిగ్ధచ్ఛాయం-మనోహరచ్ఛాయావత్, వితతం విస్తీర్ణం,తస్యపూర్వోక్తతేజోరూపస్య, విష్ణోఃధామేవప్రకాశఇవ నీలం, నీలవర్ణం, నీలీనాం, తన్నామకౌషధీనాం, పుష్పస్తబకైఃలలితం,మనోహరం కాననమటవీం।సంవిచీయాః అన్వేషణంకురు+చిఞ్ చయనేలిఙ్ అనిమిషవధూనిత్యనిర్వేశయోగ్యే,అప్సరోభిస్సదానుభవితుంయోగ్యే, తస్మిన్నరణ్యేదృష్టేసతి తేమానసం,తవమనః, స్వర్గోద్యానశ్రియమపి,నందనశోభామపి,లఘుంమంస్యతే, క్షుద్రత్వేనవిచారయిష్యతి+మనుఅవబోధనేలృట్ ॥ ... ... ॥౩౦॥

కుర్వన్నానాకుసుమరజసా యత్రచిత్రం వితానం

పూగారణ్యే మృదువిచలయన్పాలికాచామరాణి।
పాదన్యాసక్షమమవకిరన్ క్ష్మాతలంపుష్పజాలైః
ప్రాయోవాయుః పరిజనవిధింపంచబాణస్యధత్తే॥౪౧

తత్రారణ్యే వాయుఃపంచబాణపరిచర్యాం కరిష్యతీత్యాహ ॥ కుర్వన్నితి ॥ వాయుర్మాతరిశ్వా, యత్ర పూగారణ్యే, శ్వేతాద్రేః పరితః స్థితక్రముకవనే నానాకుసుమరజసా, నానాకుసుమధూళిభిః, చిత్రం వితానం, విచిత్రోల్లోచం ॥ని॥ అస్త్రీవితానముల్లోచ ఇత్యమరః కుర్వన్, కుర్వాణః, పాలికాచామరాణి-క్రముకపుష్పచామరాణి, మృదుమందం, విచలయన్-ధూననంకుర్వన్, పుష్పజాలైః, కుసుమసమూహైః క్ష్మాతలం, భూమిం, పాదన్యాసక్షమం, పాదవిన్యాసయోగ్యం; యథాతథా అవకిరన్ పంచబాణస్య, మన్మథస్య, పరిజనవిధిం, పరిచారకవిధానం. ప్రాయః ధత్తే-ధారయిష్యతి॥వర్తమానసామీప్యేలట్ ॥౪౧॥

స్రోతోవేగాదథ జనపదం సౌమ్యసీమంతయంతీ
ప్రత్యాదేశో విబుధసరితస్స్యందతే సహ్యకన్యా।
కాలేకాలేపరిణతివశాత్పర్వభేదావకీర్ణైః
పుండ్రేక్షూణాంపులినవిశదైర్గద్గదామౌక్తికౌఘైః

తత్ర కావేరీప్రవహతీత్యాహ ॥స్రోత ఇతి॥ అథానంతరం సౌమ్యహంస స్రోతోవేగాత్- ప్రవాహవేగాత్, జనపదం- రాష్ట్రం, సీమంతయంతీ, విభాగంకుర్వతీ, విబుధసరితః- దేవగంగాయాః, ప్రత్యాదేశః- ప్రతిక్షేపికా ॥ని॥ ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిరిత్యమరః॥ పుండ్రేక్షూణాం- ఇక్షువిశేషాణాం, ॥ని॥ రసాలఇక్షుస్తద్భేదాఃపుండ్రకాంతారకాదయఇత్యమరః ॥ కాలేకాలే- ప్రతిదివసం, పరిణతివశాత్- పరిణామవశాత్పర్వభేదావకీర్ణైః, కాండగ్రంథివిభేదనాద్విశీర్ణైఃపులినవిశదైః పులినవద్విశదైః- మౌక్తికౌఘైః, ముక్తాసమూహైః, గద్గదా నిమ్నోన్నతా ॥ని॥ బంధురంగద్గదంత్రిష్వితివిశ్వప్రకాశః ॥ ఇక్షుభే

దాన్ముక్తాత్పు త్రిరత్నశాస్త్రప్రసిద్ధైవ సహ్యకన్యా, కావేరీ,స్యందతే ప్రవహతి+స్యందూప్రస్రవణ ఇతి లట్॥ ... ... ॥౪౨॥

సహ్యోత్సంగాత్సపది మరుతా సాగరం నీయమానాం
భద్రాలాపైర్విహితకుశలాం త్వాదృశానాం ద్విజానాం
యామస్యాన్యాః సరసకుహళీ పత్రపాత్రైర్నిశాంతే
మందస్మేరాం మధుపరిమళైర్వాసయంతీవ పూగాః॥౪౩॥

సహ్యేతి ॥ మరుతా-వాయునా, సపది, తత్క్షణే,సహ్యోత్సంగాత్ సహ్యపర్వతాంకాత్ సాగరం నీయమానాం సముద్రం ప్రాప్యమాణాం త్వాదృశానాం, త్వత్సదృశానాం, ద్విజానాం- పక్షిణాం ॥ని॥ దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః॥ భద్రాలాపైః-మంగళధ్వనిభిః, స్వస్తివాచనవత్ స్థితైరిత్యర్థః. విహితకుశలాం-కృతమంగళాం,నిశాంతే, ఉదయకాలే-సరసకుహళీపత్రపాత్రైః మధుసమేతపూగపుష్పచ్ఛదనపత్రైః మందస్మేరాం సమందహాసాం-యాం కావేరీం అస్యాన్యాః- అద్రేః+ స్యందిర్ గతిశోషణయోరితి ధాతోః కర్తరి క్తః పూగాః- క్రముకాః మధుపరిమళైః వాసయంతి-మకరందామోదైర్వాసితాం కుర్వంతీవ వర్తంతే తాదృశీ కావేరీ ప్రవహతీతి పూర్వేణాన్వయః. యథా పితృగృహాద్భర్తృగృహగమనే కన్యయా సహ ప్రస్థాగచ్ఛతి మాతురుత్సంగాత్కన్యా గచ్ఛంతీ బ్రాహ్మణైః విహితస్వస్తి వాచనా సమందహాసా చ భవతి. బంధవోంగరాగాదిభిస్తామలంకుర్వన్తి తద్వదితి భావః ॥ ... ॥౪౩॥

తస్మిన్ద్రష్టుస్యమరమహిళా మౌళిగంధైరవంధ్యా
మాతన్వానాం వ్యపగతరసం మానసే మానసం వః ।
తీర్థైరన్యైరపి పరిగతాం శుద్ధిహేతోః సమస్తా
చ్ఛందోల్లాసప్రథితయశసస్సంపదం పుష్కరిణ్యాః॥

॥తస్మిన్నితి ॥ అమరమహిళామౌళిగంధైః దేవస్త్రీ కేశపరిమళైః అవంధ్యాం అభిన్నాం వః మానసం - యుష్మాకం మనః మానసే వ్య

వగతరసంమాన సేసరస్యా పేతప్రీతికం, అతస్య్వనాం,కుర్వాణాం, శుద్ధి హేతోశ్శుద్ధికారణాదస్యై స్తీర్థై రపి సమస్తాత్పరిగతాం సర్వతః పరివృతాం చన్ద్రోల్లాసప్రథితయశసః-చన్ద్రస్య రాజయక్ష్మనిరాకరణాత్ప్రాప్తౌజ్జ్వల్యేన ప్రఖ్యాపితకీర్తేః,పుష్కరిణ్యాః చన్ద్రపుష్కరిణ్యాస్సంపదమైశ్వర్యం తస్మిన్దేశేద్రక్ష్యసి॥ ... ... ॥౪౪॥

తీరే తస్యా విరచితపదం సాధుభి స్సేవ్యమానం
శ్రద్ధాయోగా ద్వినమితతను శ్శేషపీఠం భజేథాః
యస్మిన్న స్మత్కులధనతయా సౌమ్య సాకేతభాజః
స్థానం భావ్యం మునిభిరుదితం శ్రీమతో రఙ్గధామ్నః

చన్ద్రపుష్కరిణీతీరే అస్మత్కులధనభూతః శ్రీరంగరాజః యస్మిన్ననన్తపీఠే ఆవిర్భవిష్యతి తమనన్తపీఠం భజేథా ఇత్యాహ ॥ తీరఇతి॥ సౌమ్య హంస యస్మిన్ననన్తపీఠే అస్మత్కులధనతయా - అస్మాకం కులధనత్వేన, సాకేతభాజః శ్రీమతో రంగధామ్నః, శ్రీరంగరాజస్య స్థానమాస్పదం,భావ్యం-ప్రాప్యంభవితు మర్హం మునిభిరుదితం,ఋషిభిరుక్తం+వదవ్యక్తాయాం వాచికర్మణి క్తః సంప్రసారణం, తస్యాశ్చన్ద్రపుష్కరిణ్యా స్తీరే-తటే విరచితపదం-కృతాధిష్ఠానం సాధుభిర్మహాత్మభి స్సేవ్యమానమాశ్రీయమాణం శేషపీఠమనన్తపీఠం శ్రద్ధాయోగాత్. ఆదరయోగాత్, వినమితతనుః ప్రహ్వీకృతశరీరస్సన్, భజేథాః భజస్వ+భజసేవాయాంలిజ్ ॥ ... ... ॥౪౫॥

స త్వే దివ్యే స్వయముదయత స్తస్య ధామ్నః ప్రసంగా
న్మంజూషాయాం మరతకమివ భ్రాజమానం తదన్తః।
చేతో ధావత్యుపహిత భుజం శేషభోగే శయానం
దీర్ఘాపాఙ్గం జలధితనయాజీవితం దేవమాద్యమ్॥౪౬

శ్రీరంగరాజే మమ మనః ప్రసర్పతీత్యాహ ॥సత్వఇతి॥ దివ్యే సత్త్వే శుద్ధసత్త్వే తద్రూపె విమానే ఇత్యర్థః. స్వయముదయతః స్వయ

మేవావిభాగేనవం కుర్వతః+ఇటకిటకటీగతావిత్యత్ర ప్రశ్లేషసిద్ధాదయ తే భాగవాదికాచ్ఛతరిరూపం తస్యత్రిరంగరాజస్య ధామప్రసంగాత్ అంశప్రసంజనాత్ మంజూషాయాం-పేటికాయాం, మరకతమివ-గారుత్మతరత్నమివ, తదంతః-వినూనస్యాన్తఃప్రదేశే,భ్రాజమానం ప్రకాశమానం, ఉపహితభుజం-ఉపధానీకృతబాహుం, శేషభోగశయాలుం-అనన్తశరీరే శయనం కుర్వన్తం ॥ ని ॥ భోగస్సుఖేస్త్రీభృతావహేశ్చఫణకాయయోరిత్యమరః ॥ దీర్ఘాపాంగం-దీర్ఘకటాక్షం, అధికస్నేహవిదితి భావః జలధితనయా జీవితంలక్ష్మ్యాః ప్రాణభూతం ఆద్యం దేవం-ఆదిపురుషం, చేతో ధావతి-మనః ప్రసర్పతి, మమేతి శేషః అస్మత్కులధనత్వేనేతి భావః ॥ ॥ ౪౭॥

చోరాక్రాన్తంతదనువిపినంచోళపాండ్యాన్తరస్థం
ఝుల్లీనాద శ్రవణపరుషం శీఘ్రమేవ వ్యతీయాః ।
తీర్ణేత స్మిన్ప్రకటయసఖ శీతలాం స్త్రే నినాదాన్
శబ్దాయన్తే నఖలుకవయస్సన్నిధౌదుర్జనానామ్॥

తతశ్చోళదేశాత్పాండ్యదేశం గచ్ఛేత్యాహ॥చోరేతి ॥ తదనుచోరాక్రాన్తం చోళపాండ్యాంతరస్థం చోళదేశపాండ్యదేశమధ్యవర్తిఝుల్లీనాదశ్రవణపరుషం ఝుల్ల్యాఖ్యజంతూనాంనాదేన శ్రవణయోర్నిష్ఠురంవిపినమరణ్యం శీఘ్రమేవవ్యతీయాః అతిక్రామలిజ్ సఖేతస్మిన్కాననే అతీతేసతి శీతలాన్ శ్రోత్రసుఖాన్ తేతవనినాదాన్ శబ్దాన్ ప్రకటయ ప్రకాశయ, తథాహి-కవయః, కవీశ్వరాః దుర్జనానాంసన్నిధౌశబ్దాయన్తేఖలు స్వకవిత్వం నప్రకాశయంతిఖలు+శబ్దవైరేత్యాదినాశబ్దశబ్దాత్కరోత్యర్థేక్యజీలట్ ॥ ... ॥౪౭॥

సన్త్రాపీడ ప్రచల దలకం వ్యక్తతాటంక రత్నం
ముక్తామూర్ధస్ఫురితతిలకంవక్త్రముత్తానయన్త్యః
దేశేతస్మిన్కువలయదృశో జాతకౌతూహలాంస్త్వాం

మాలాదీర్ఘైర్మధురవిరుతం మానయిష్యన్త్యపాఙ్గైః ॥ ४७॥

పాండ్యదేశే మత్తకాశిన్యస్త్వద్విరుతం బహుమానయిష్యన్తీత్యాహ ॥ స్రస్తేతి ॥ తస్మిన్దేశే-పాండ్యరాష్ట్రే, స్రస్తాపీడప్రచలదలకం-స్రస్తః-చ్యుతః, ఆపీడః శేఖరో యస్య తత్ ప్రకర్షేణ చలన్తః చూర్ణకున్తలా యస్య తత్ ఉభయోః ఖంజకుబ్జవద్విశేషణసమాసః, వ్యక్తతాటంకరత్నం-ప్రకాశితకర్ణికారత్నం,ముక్తాచూర్ణస్ఫురితతిలకం-ముక్తాచూర్ణేన వ్యక్తవిశేషకం నక్త్రముత్తానయన్త్యః-వదనమూర్ధ్వం కుర్వత్యః జాతకౌతూహలాః-సంజాతకుతూహలాః, కువలయదృశః-స్త్రియ ఇత్యర్థః, మధురవిరుతం-మనోహరవాశితం, త్వాం మాలాదీర్ఘైః-మాల్యవద్దీర్ఘైః, ఆయతైరిత్యర్థః, అపాఙ్గైః-కటాక్షైః, మానయిష్యన్తి-బహుమానయిష్యన్తి + మానపూజాయాంల్లృట్ ॥ ४७ ॥

నిత్యావాసం వృషభమచలం సున్దరాఖ్యస్య విష్ణోః
ప్రత్యాసీదన్సపది వినతో భాగధేయం నతసా న్వః ।
యస్యోత్సఙ్గే బలివిజయిన స్తస్య మంజీరవాన్త
పాథో దివ్యం పశుపతిజటాస్పర్శహీనం విభాతి ॥ ४८ ॥

తత్ర పాండ్యదేశే వృషభాద్రిగహ్వరకే తత్సమీపం గత్వా నమస్కుర్విత్యాహ ॥ నిత్యావాసమితి ॥ తస్య వృషభాద్రేః ఉత్సంగే-తత్కోడే,బలివిజయినః-మహాబలివిజేతుః, తస్య త్రివిక్రమస్య తచ్ఛబ్దో వేదప్రసిద్ధిసూచకః త్రేధా విష్ణురురుగాయో విచక్రమ ఇతి శ్రుతేః మంజీరవాన్తం నూపురేణోద్గీర్ణమిత్యర్థః, దివ్యం పాథః-దేవగంగాజలం, పశుపతిజటాస్పర్శహీనం-రుద్రజటాసమ్బన్ధరహితం, విభాతి-ప్రకాశతే, అనేన తస్య దేవతాన్తరసంబన్ధరాహిత్యప్రతిపాదనాత్ సర్వతీర్థాదప్యాధిక్యం వర్ణితం సున్దరాఖ్యస్య విష్ణోః సున్దరరాజ ఇతి నామధేయవతో వృషభాద్రీశ్వరస్య నారాయణస్య నిత్యావాసం - నిత్యమావాసస్థానభూతం,భాగధేయమస్మాకం భాగ్యభూతం వృషభమచలం-వృషభా

ద్రిం, సపది-శీఘ్రం, ప్రత్యాసీదన్-సమీపంగచ్ఛన్, వినతః-వినయ యుక్తస్సన్, నతః-ప్రణతః, స్యాః-భవ + అసభువిలిఙ్ ॥ —వినమ ద్భాగధేయమితిపాఠే వినమతాంభజమానానామిత్యర్థః ...॥ ౪౯ ॥

ఈశాదస్త్రాణ్యధిగతవతాం క్షత్రియాణాం ప్రభావా
త్కారావాసస్మరణచకితైస్సిక్తసస్యాన్పయోదైః ।
పశ్యన్యాయాః పరమలకయా స్పర్ధమానైరజస్రం
పుణ్యావాసైఃపురజనపదైర్మండితాన్పాండ్యదేశాన్ ॥౫౦॥

పుణ్యక్షేత్రపురదేశాదిభిరలఙ్కృతాన్ పాండ్యదేశాన్ గచ్ఛేత్యాహ ॥ ఈశాదితి ॥ ఈశాత్-రుద్రాత్, అస్త్రాణి-ఆగ్నేయ వారుణాద్యస్త్రాణి, అధిగతవతాం-తపసాప్రాప్తవతాం, క్షత్రియాణాం రాజ్ఞాంప్రభావాత్ మాహాత్మ్యతః, కారావాసస్మరణచకితైః-బందీగృహవాసస్మరణాద్భీతైః, పాండ్యరాజాః మేఘాన్ శృంఖలేన నిబధ్యస్వ రాజ్యే సుభిక్షంకృతవంతఇతి అగస్త్యసంహితాయాంప్రసిద్ధం, పయోదైర్మేఘైః, సిక్తసస్యాన్-ఆర్ద్రీకృతకలమాన్, అలకయా-కుబేరనగర్యాసహ పరం స్పర్ధమానైః-అత్యంతం కలహాయమానైః, పుణ్యావాసైః-పుణ్యక్షేత్రభూతైః, పురజనపదైః-పత్తనైః, నీవృద్భిశ్చమండితాన్-భూషితాన్, పాండ్యదేశాన్, పాండ్యవిషయాన్ పశ్యన్నవలోకయన్ యాయాః + యాప్రాపణేలిఙ్ ॥ ॥ ౫౦ ॥

ముక్తాజాలైర్జనితపులినాం శుక్తిసన్తానముక్తైః
తారాపూర్ణాందివమివతతస్తామ్రపర్ణీంభజేథాః ।
ప్రత్యాసత్త్యానియతవిశదంపీతసింధోర్మహర్షేః
పానీయంతేపరిణమయితా తత్రముక్తామయత్వమ్ ॥౫౧॥

తతస్తామ్రపర్ణీంభజస్వేత్యాహ ॥ ముక్తాజాలైరితి ॥ తతః శుక్తిసన్తానముక్తైః ముక్తాస్ఫోటసమూహవిసృష్టైః ॥ ని ॥ ముక్తాస్ఫోటే హయావర్తేశుక్తిశ్శంఖకపాలయోరితివిశ్వః ॥ ముక్తాజాలైః-ముక్తాఫల సమూహైః, జనితపులినాముత్పాదితసైకతాం, అతఏవతారాపూర్ణాం

దివమివనక్షత్రపూరితాకాశమివస్థితాం తామ్రపర్ణీంసహ్యోత్పన్నాం తామ్రపర్ణీంనదీం భజేథాః-భజస్వ. తత్రతామ్రపర్ణీస్థలే పీతసింధోః - పీతసముద్రస్య, మహర్షేరగస్త్యస్య, ప్రత్యాసత్త్యా సమీపే వస్థానాత్ నియతవిశదం-నియమేననిర్మలం, పానీయం-జలం, త్వైతవ, ముక్తామయత్వం- ముక్తరోగత్వం, ముక్తాఫలస్వరూపత్వమితిధ్వనిః పరిణమయితా-పరిణామయిష్యతి+ణమప్రహ్వత్వేశబ్దేలుట్ ॥

తస్యాస్స్వైరం సరసిజముఖాస్వాదసంప్రీత చేతా
శ్శీతీభూతస్తరళలహరీ బాహుసంశ్లేషణేన।
అధ్యాసీనః పులినమనిలైర్వీజితశ్చందనాద్రేః
శ్రాంతింశాంతింగమయతుభవాంత్సాగరంలంఘయిష్యన్

తస్యాఇతి ॥ తస్యాః,తామ్రపర్ణ్యాః, స్వైరం,యథేచ్ఛం,సరసిజముఖాస్వాదసంప్రీతచేతాః- సరసిజరూపముఖస్యాస్వాదనేనసంప్రహృష్టమనాః, తరళలహరీబాహుసంశ్లేషణేన, చంచలోర్మిరూపబాహూపగూహనేన,శీతీభూతః-శీతతాంప్రాప్తః,పులినమధ్యాసీనః-పులినేస్థితః+అధిశీఙ్ స్థాసాంకర్మేతిపులినస్యకర్మత్వం చంద్రనాద్రేః-మలయపర్వతస్య, అనిలైర్వీజితః వాయుభిస్సేవితః భవాన్ త్వం సాగరంలంఘయిష్యన్ సముద్రంతరితుకామః శ్రాంతింశాంతిం-గమయతు అధ్వగమనాయాసజనితశ్రాంతేరుపశమంకురు+గమేర్లోట్ భవచ్ఛబ్దప్రయోగాత్ ప్రథమపురుషః॥ ... ... ॥౫౨॥

సవ్యం తస్యాః కియదివ గతశ్శ్యామతాళీ తమాలాం
త్వత్ప్రాయాణాంతరుణవయసాం చేతసోనందయిత్రీం।
వెలామధ్యే ర్ద్వివిధలహరీ దత్తముక్తాభిరామాం
ద్రక్ష్యస్యారాద్ద్విగుణపులినాం కేతకీనాంపరాగైః ॥

అనంతరం కించిద్దూరంగతేసతి సముద్రకూలం ద్రక్ష్యసీత్యాహ ॥

సవ్యమితి ॥ తస్యాః- తామ్రపర్ణ్యాస్సవ్యం వామంకూలం కియదివ

ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే గతః త్వమిత్యధ్యాహారః. శ్యామతాళీతమా లాం- నీలపత్రతాళీకాలస్కంధాం, అతఏవ త్వత్ప్రియాణాంత్వత్స దృశానాం, తరుణవయసాం-తరుణానాంవయసాం,పక్షిణాం చేతసఃమ నసః, నందయిత్రీం- ఆనందకరీం,వివిధలహరీదత్తముక్తాభిరామాంనా నావిధోర్మిభిః ప్రదత్తముక్తామణిభిః మనోహరాం కేతకీనాంపరా గైః- కేతకీధూళిభిః, ద్విగుణపుళినాం-ద్విగుణీకృతసైకతాం అబ్ధేస్సము ద్రస్య, వెలాం తీరం ॥ని॥ వేలాబ్ధితీరాబ్ధివృద్ధ్యోరితిరత్నమాలా ॥ ఆ రాత్సమీపే, ద్రక్ష్యసి ఈక్షిష్యసే. +దృశిర్ ప్రేక్షణాల్పట్ ॥౪౩॥

స్థిత్వా తత్రక్షణముభయతశ్శైలశృంగావతీర్ణైః
స్రోతోభేదైరధిగతగుణం చారువిస్ఫారఘోషైః
లక్షీకుర్వన్ దశముఖపురీం సౌమ్యపత్రప్రకృష్టో
వేలాచాపంశరఇవసఖే వేగతస్త్వంవ్యతీయాః॥౪౪॥

సముద్రతీరేవిశ్రమ్య సముద్రవేలారూపచాపం శరఇవ భూత్వా శీఘ్రం లంఘయేత్యాహ ॥ స్థిత్వేతి ॥ హేసౌమ్యసఖతత్రక్షణంస్థిత్వా సముద్రతీరే క్షణమాత్రంస్థితస్సన్, ఉభయతశ్శైలశృంగావతీర్ణైరుభ యపార్శ్వయోః పర్వతశృంగాదవతీర్ణైః చారువిస్ఫారఘోషైః మ నోహరధనుస్స్వనసదృశస్వనవద్భిః ॥ ని ॥ విస్ఫారోధనుషాంస్వన ఇత్యమరః ॥ స్రోతోభేదైరంబుసరణభేదైః, అధిగతగుణం,ప్రాప్తమౌ ర్వీకం ॥ని॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః ॥ వెలాచాపం చాపవత్ స్థితవెలాం శరఇవ మార్గణఇవ, పత్రప్రకృష్టస్త్వం - పక్షాభ్యాం ము త్కృష్టస్త్వం వాహనేషూత్కృష్టఇతివా ॥ ని ॥ పత్రంవాహనపక్ష యోరిత్యమరః॥ దశముఖపురీం- రావణస్యపత్తనం లక్షీకుర్వన్. శర వ్యం కుర్వన్, వేగతః వ్యతీయాః- శీఘ్రంలంఘయ. శరపక్షేపి సర్వం యోజ్యం శరోపి పత్త్రేణ ప్రకృష్టోలక్ష్యయుక్తోవిస్ఫారయుక్తధనుషి స్థితశ్చ భవతీతిభావః॥ ... ... ॥౪౪

దావాసక్తం వనమివ నభస్సంధ్యయేవానువిద్ధం
సిందూరాఢ్యం ద్విపమివహరింస్వాంబరేణేవజుష్టం ।
విద్యుద్భిన్నం ఘనమివసఖే విద్రుమారణ్యయోగా
ద్దేహే నైకంమిథునమివచద్రక్ష్యసిత్వంపయోధిమ్॥ ౫౫ ॥

విద్రుమాటవీసంబంధాత్సముద్రమేవమవలోకయసీత్యాహ ॥ దావేతి ॥ భోస్సఖే విద్రుమారణ్యయోగాత్-ప్రవాళాటవీసంబంధాత్, పయోధిం-పారావారం, దావాసక్తం-దావాగ్నినాసంయుక్తం, వనమివారణ్యమివ, సంధ్యయా-ప్రాతస్సాయంసంధ్యాభ్యాం, అనువిద్ధం-గ్రథితం- యుక్తమిత్యర్థః, నభఇవాకాశమివ, సిందూరాంకంద్విపమివ-సిందూరైరలాంఛితంగజమివ, స్వాంబరేణ-పీతాంబరేణ, జుష్టం-పరివీతం పీతాంబరస్య భగవద్వసనత్వాత్తద్ద్యోతనాయ స్వశబ్దప్రయోగః హరిమివ-నారాయణమివ, విద్యుద్భిన్నం-తటిన్మిశ్రం ॥ని॥ అన్యదారితమిశ్రేషుభిన్నమేతత్త్రయోత్రిష్వితి రత్నమాలా ॥ ఘనమివ-మేఘమివ, దేహేన నీలరూపేణ పీతరూపేణచోపలక్షితమేకం ముఖ్యం మిథునమివ లక్ష్మీనారాయణాఖ్యమిథునమివేత్యర్థః, ద్రక్ష్యసి-అవలోకయిష్యసి + దృశిర్ ప్రేక్షణే ల్రుట్ ॥.........॥ ౫౫ ॥

అస్మత్పూర్వైస్సురపతిహృతం ద్రష్టుకామైస్తురంగం
భిత్త్వాక్షోణీమగణితబలైస్సాగరోవర్ధితాత్మా ।
సత్కారార్థం తవయదిగిరీనాదిశేద్గుప్తపక్షా
న్శ్రాంతోపిప్రణయముచితంనైవబధ్నార్విహన్యాః॥ ౫౬ ॥

అస్మత్పూర్వైస్సగరపుత్రైర్వర్ధితస్సాగరః తవ విశ్రాంత్యర్థం స్వసమ్మగ్నమైనాకాదీన్ ప్రేషయతి యదితర్హి శ్రాంత్యభావేపి తత్ర విశ్రమ్య గచ్ఛేత్యాహ ॥ అస్మదితి ॥ సురపతిహృతమశ్వం-దేవాధిపతిహృతంతురంగం, ద్రష్టుకామైరవలోకితుకామైః, అగణితబలైః-అసంఖ్యాతశక్తిమద్భిః, అస్మత్పూర్వైః-అస్మదపేక్షయాపూర్వైః,స

గరపుత్రైః క్షోణీం-భూమిం, భిత్త్వా వర్ధితాత్మా-పోషితశరీరః, తే హి సముద్రం విస్తీర్ణతయా కృతవంత ఇతి పురాణప్రసిద్ధిః, సాగరస్స ముద్రః, తవ సత్కారార్థం గుప్తపక్షాన్ పర్వతాన్ యద్యాదిశేత్ ఆజ్ఞాపితవాంశ్చేత్ + సమ్భావనాయాం లిఙ్, అశ్రాంతోపి బంధోస్స ముద్రస్య॥ సముద్రస్య స్వస్య చ బంధుత్వసత్త్వాత్, బంధుశబ్దప్రయోగః ఉచితం-యుక్తం, ప్రణయం-స్నేహం, నైవవిహన్యాః-అవశ్యం వి ఘ్నితం మాకురు ॥ తదిచ్ఛావిఘాతో నైవకార్య ఇతి భావః ॥ ॥౪౬॥

తత్రాసీనః క్వచన సరసి స్మేరహేమారవిందే
లబ్ధాస్వాదో మధుభిరమితైస్సంవినీతాధ్వఖేదః ।
దక్ష్యస్యగ్రే లఘుతరగతిశ్శేషముల్లంఘ్య సింధో
స్తోయాఘాతాన్మసృణితశిలారమ్యవేలం సువేలమ్ ॥౪౭॥

తత్ర విశ్రమ్య శేషముల్లంఘ్య సువేలం ద్రక్ష్యసీత్యాహ॥ తత్రేతి॥ తత్ర-మైనాకపర్వతే, స్మేరహేమారవిందే-వికసితస్వర్ణతామరసవతి క్వచన సరసి పుష్కరిణ్యామాసీనః-స్థితః, అమితైః-అపరిమితైః, మధుభిర్మకరందైర్లబ్ధాస్వాదః-ప్రాప్తాస్వాదనః, సంవినీతాధ్వఖేదః-సమ్యక్పరిహృతమార్గశ్రమః, అనంతరం లఘుతరగతిశ్శీఘ్రగమనః, సింధో శ్శేషముల్లంఘ్య పరిశిష్టం సముద్రమతిక్రమ్య తోయాఘాతాజ్జలాఘాతాత్, మసృణితశిలారమ్యవేలం-శ్లక్ష్ణశిలాభిర్మనోహరకూలం, సువేలం-సువేలపర్వతం, అగ్రే-పురస్తాద్ద్రక్ష్యసి-అవలోకయిష్యసి ॥౪౭॥

యస్యాసన్నే పయసి జలధేస్తత్ప్రతిచ్ఛందచంద్రాః
పక్షచ్ఛేదక్షరితరుధిరస్తోమసందర్శనీయాః ।
వీచీప్రాప్తైర్విషమితరుచో మౌక్తికైస్తారకాభైః
సంధ్యామన్యాం నియతమనసో దర్శయంతి ప్రవాళాః ॥౪౮॥

తతస్సువేలం వర్ణయతి ॥ యస్యేతి ॥ యస్య సువేలస్య ఆసన్నే-సమీపే, జలధేస్సముద్రస్య, పయసి-ఉదకే, తత్ప్రతిచ్ఛందచంద్రాః

త్వత్ప్రతిబింబనిశాకరవంతః, పక్షచ్ఛేదక్షరితరుధిరస్తోమసందర్శనీయాః గరుచ్ఛేదేన స్ఫుతర క్తసమూహవత్సమ్యగ్దర్శనీయాః, ద్రష్టుం యోగ్యాః వీచీప్రాప్తైర్విషమితరుచః-తరంగస్య ప్రకర్షేణోత్క్షేపణాద్విషమితకాంతయః, అధికదీధితయ ఇత్యర్థః, ప్రవాళాః-విద్రుమాః, తారకాభైః-నక్షత్రాభైః, మౌక్తికైః ముక్తామణిభిరవనౌ-భూమౌ, నియతం-సర్వదా, అన్యాం సంధ్యాం అపరాంపశ్చిమసంధ్యాం, దర్శయన్తి-ప్రకాశయంతి ॥ ॥ ౫౭ ॥

యత్రారణ్యంవరుణవసతేర్వీచివేగాపనీతైః
ముక్తారత్నస్తబకశబలైర్విద్రుమైరుత్ప్రవాళమ్ ।
రక్షోభీతైస్స్వయమనిమిషైరాహృతస్థాపితానాం
మందారాణాంమధుపరిమళైర్వాసితంమాళిదఘ్నైః॥౫౮॥

యత్రేతి ॥ యత్ర-సువేలపర్వతే, అరణ్యం-కాననం, వరుణవసతేః సముద్రస్య, వీచివేగాపనీతైః-తరంగవేగేనాపహృతైః, ముక్తారత్నస్తబకశబలైః-ముక్తారూపరత్నకలికాభిః, నానావర్ణైః విద్రుమైః-ప్రవాళైః, ఉత్ప్రవాళం-ఉద్గతకిసలయం, రక్షోభీతైః-రావణాద్భీతైః, అనిమిషైర్దేవైరాహృతస్థాపితానాం మందారాణాం-కల్పవృక్షాణాం మాళిదఘ్నైశ్చూడాప్రమాణైః, అత్యంతమధికైరిత్యర్థః॥ని॥ మౌళిస్సంయతకేశేషుచూడాయాంముకుటేద్వయోరితిరత్నమాలా ॥ మధుపరిమళైః-మకరందగంధైః, వాసితం-పరిమళితంభవతీతి శేషః ॥ ౫౮ ॥

తస్మిన్ దృశ్యాభవతిభవతశ్చారుసౌధావదాతా
లఙ్కా సింధోర్మహితపులినే రాజహంసీవలీనా ।
త్వామాయాంతంపవనతరళైర్వ్యాపతాకాపదేశైః
పక్షైరభ్యుజ్జిగమిషురివస్థాస్యతిశ్రావ్యనాదా॥౬౦॥

ఇతి శ్రీకవితార్కికసింహస్య సర్వతంత్రస్వతంత్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు
హంససందేశే ప్రథమాశ్వాసః

తస్మిన్నితి ॥ తతః తస్మిన్-సువేలపర్వతే, చారుసౌధావదాతా-
మనోహరప్రాసాదైశ్శుభ్రా, అతఏవ సింధోస్సముద్రస్య మహితపు
లినే-పూజ్యవాలుకాసమూహే, రాజహంసీవలీనా-తవ భార్యారూప
రాజహంసీవలగ్నా, లంకాపురీభవతః తవ దృశ్యా-దర్శనయోగ్యాభవ
తి, శ్రావ్యనాదా,మనోహరస్వనాలంకా, ఆయాంతమాగచ్ఛంతం-
త్వాం పవనతరళైః-వాయుచలితైః, పతాకాపదేశైః-వైజయంతీవ్యాజ
సహితైఃపక్షైః-గరుద్భిః, అభ్యుజ్జిగమిషురివ-అభిగంతుముద్యుక్తేవ,స్థా
స్యతి-వర్తిష్యతే,సాదృశ్యేతిపూర్వేణాన్వయః+స్థాగతినివృత్తౌలృట్

ఇతి శ్రీభాష్యశ్రీనివాసార్యకృతాయాం హంససందేశ
వ్యాఖ్యాయాం ప్రథమఆశ్వాసః

ద్వితీయాశ్వాసప్రారంభః

లీలాఖేలం లలితగమనాశ్చారునాదం సశింజా
భల్లాక్షంత్వాంస్మరశరదృశోగౌతమాపాండురాంగ్యః ।
ముగ్ధాలాపం మధురవచసోమానసాహార్ణంమనోజ్ఞా
యత్రానీతాస్సురయువతయోరంజయేయుస్సమక్షమ్ ॥

అనంతరం లంకాయాం బందీకృతలలనాస్త్వాం సమక్షంరంజయేయు
రిత్యాహ ॥ లీలాఖేలమితి ॥ లలితగమనాః-మనోహరగమనాః, సశిం
జాః-భూషణధ్వనిసహితాః, స్మరశరదృశః-మన్మథబాణసదృశనయనాః
అరవిందసదృశనయనా ఇత్యర్థః, ఆపాండురాంగ్యః-విరహధవళగా
త్ర్యః, మధురవచసః-స్వాదుసల్లాపాః, మనోజ్ఞాః-మనోభావం జాన
త్యః, మనోహరా ఇతి వా యత్రానీతాః-లజ్జాయాంప్రాపితాః, న
యతేర్ద్వికర్మకత్వేపి గుణకర్మణోధికరణత్వవివక్షాయాం సప్త
మ్యాస్త్రీల్ సురయువతయః-దేవతాస్త్రియః,లీలాఖేలం-లీలాసుభగం

చారునాదం-మనోహరధ్వనిం,భల్లాక్షం-రాజహంసం, అర్ధచంద్రబాణ
నమనమితివా॥ని॥ రాజహంసస్తుభల్లాక్షో మరాళో వాటరాటకః ఇత్యు
త్పలమాలా॥గౌరం-శ్వేతం,ముగ్ధాలాపం-సున్దరాలాపంమానసాహార్ణం
మానససరోయోగ్యం,మనోభోగ్యమితివాత్వాంసమక్షం-ప్రత్యక్షతః,
రంజయేయుః రంజయిష్యంతి+రంజరాగేణేచిలిజ్,పరస్పరసామ్యాత్త్వా
ంబహుమానయిష్యంతీతిభావః. సానగరీద్రక్ష్యతీ పూర్వేణాన్వయః ॥

ఉగ్రైశ్శాపైరుపహతిభియా రక్షసా దూరముక్తా
దగ్ధుంయోగ్యాహుతవహమపిత్వత్ప్రియావర్ణశుద్ధాః
ఉత్పశ్యంతో జనకతనయా తేజసైవ స్వరక్షాం
రోధంయస్యామనువిదధతేలోకపాలావరోధాః ॥౨॥

అనంతరం తత్రస్థాస్సురయువతయః పాతివ్రత్యేన స్వరక్షణసామ
ర్థ్యసమ్భవేపి వైదేహీతేజస్సైవస్వరక్షణంప్రతీక్షన్తఇత్యాహ ॥ ఉగ్రై
రితి ॥ ఉగ్రైశ్శాపైః- ఉపహతిభియా. దోషభీత్యా, రక్షసా-రావ
ణేన, దూరముక్తా.హుతవహమపి,అగ్నిమపి,దగ్ధుంయోగ్యాః-భస్మీక
ర్తుంసమర్థాః,త్వత్ప్రియావర్ణశుద్ధాః కాంతవిరహాత్ త్వత్ప్రియా
వచ్ఛుద్ధవర్ణాః,+వాహితాగ్న్యాదిష్వితినిష్ఠాయాఃపరనిపాతఃజనకత
నయాతేజసైవ సీతాపాతివ్రత్యశక్త్యైవ, స్వరక్షాముత్పశ్యన్తః-స్వరక్ష
ణముత్ప్రేక్షమాణాః,లోకపాలావరోధాః-దిక్పాలానామన్తఃపురస్త్రీ
యఃయస్యాం,లఙ్కాయాం-రోధముపరోధనమనువిదధతేఅనుకుర్వతే

అధ్యాసీనా బహుమణిమయం తుంగశృంగంసువేలం
దిక్పాలేషు ప్రథితయశసా రక్షసా రక్ష్యమాణా ।
అగ్రే మేరోరమరనగరీం యా పరిష్కారభూమ్నా
త్వాహ్వాయేవధ్వజపటమయానగ్రహస్తార్ధునోతి ॥

సువేలోపరిస్థితాలఙ్కాధ్వజాగ్రహస్తైఃఅమరనగరీంఅలఙ్కారా
దిభిస్స్వసమానభవతీతి తిరస్కుర్వతీవవర్తత ఇత్యాహ॥అధ్యాసీనేతి॥

బహుమణిమయం-అనేకవిధరత్నైః ప్రచురం+తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చేతి సంఖ్యాసంజ్ఞకబహుశబ్దస్యసమాసః ॥ తుంగశృంగం-ఉన్నతశిఖరం, సువేలం-సువెలాఖ్యపర్వతంఅధ్యాసీనా. అధిష్ఠితా తత్రస్థితా+అధశీఙ్ స్థానాంకర్మేతికర్మత్వం దిక్పాలేషు ప్రథితయశసా-ఇంద్రాదిదిక్పాలేషు మహాశూరఇతి ప్రసిద్ధయశసారక్షసా, రావణేన రక్ష్యమాణా-పాల్యమానా, పరిష్కారభూమ్నా అలఙ్కారబాహుళ్యేనయాలంకాసుమేరోఃగిరేర్మేర్వాఖ్యపర్వతస్యోపరి। స్థితామితిశేషఃఅమరనగరీమమరావతీమాహూయ స్పర్ధాంకృత్వాధ్వజపటమయాః-పతాకారూపాః అగ్రహస్తాన్కరాగ్రాః ధునోతీవ-ధూననంకరోతీవ.వర్తతఇత్యుత్ప్రేక్షాసాదృశ్యేతిపూర్వేణాన్వయః॥ ॥3॥

కాలేయస్యాం వ్యపగతఘనే త్వద్విహారోచితే స్మిన్
చంద్రాలోకైర్విలులితధియాంశర్వరీ గర్వహాసైః ।
స్వర్గస్త్రీణాంవిరహజనితంబాష్పముద్వేలయన్త్యో
నిష్యన్దంతేసలిలకణికాశ్చంద్రకాన్తస్థలీనామ్ ॥ ౪ ॥

పునరపి లఙ్కాంవర్ణయతి ॥ కాలఇతి॥యస్యాంలఙ్కాయాం వ్యపగతఘనే అపగతమేఘేత్వద్విహారోచితే త్వద్విహారయోగ్యే అస్మిన్కాలే శరత్కాలేశర్వరీ గర్వహాసైః రాత్ర్యాగర్వేణకృతహాసవద్భిస్తైః చంద్రాలోకైః చన్ద్రకిరణైః. విలులితధియాంక్షుభితచిత్తానాం స్వర్గస్త్రీణామమరభామినీనాంవిరహజనితంబాష్పమశ్రు ఉద్వేలయన్త్యః అధికం కుర్వత్యః చన్ద్రకాన్తస్థలీనామిందూపలప్రదేశానాంసలిలకణికాః ఉదకబిన్దవః నిష్యన్దన్తేస్రవన్తి ॥ ... ॥౪॥

భాసాతాదృక్పరిణతి జుషా మైథిలీ శోకవహ్నా
భస్మీభూతాం పవనతనయ స్నేహినాపావకేన
అంతస్త్రాసాదవహితధియస్సంవిధాస్యన్త్య వశ్యం
పత్త్ర్యాదిష్టప్రథమరచనం విశ్వకర్మాదయస్తామ్॥ ౫॥

వాయుపుత్రేణదగ్ధాం లఙ్కాంపునరపివిశ్వకర్మాదయస్తతో౽పి ప్రకృష్టాంవిధాస్యంతీత్యాహ ॥ భాసేతి ॥ మైథిలీశోకవహ్నా స్సీతాయాశ్శోకాగ్నేః తాదృక్పరిణతి జుషాయథార్థాగ్నిపరిణామజుషా పవనతనయస్నేహినా హనుమత్సఖేన పావకేనాగ్నినా భాసా తేజసా భస్మీభూతాం- భస్మతయాపరిణతాం లంకాం అంతఃప్రాసాదవహితధియః రావణభీత్యా సావధానబుద్ధయః విశ్వకర్మాదయః తాం- లంకాం ప్రత్యాదిష్టప్రథమరచనం తిరస్కృతపూర్వసృష్టియథా తథా అవశ్యం సంవిధాస్యంతి సంవిధానవతీంకరిష్యంతి ॥ ... ॥౫॥

మధ్యేతస్యా నిశిచరపతేస్సద్మరుద్ధాంతరిక్షం
యుగ్మంనెర్యైర్దివిసుమనసాంసేవ్యమానంవిమానైః ।
కారాగారంవిబుధసుదృశాం [వీక్షమాణో] [విచిత్రం
శోకప్రీతివ్యతికరవతీం వక్ష్యసేచిత్తవృత్తిమ్ ॥ ౬ ॥

లంకాయామధ్యే ఉత్తుంగం రావణస్యప్రాసాదం దేవస్త్రీణాం కారాగృహం దృష్ట్వాశోకప్రీతిభవిష్యతఇత్యాహ ॥ మధ్యఇతి ॥ తస్యాః లఙ్కాయాః మధ్యేరుద్ధాంతరిక్షం అవరుద్ధగగనందివిష్ఠితైః సుమనసాం యుగ్మంద్వంద్వంనేయైఃనయనార్హైఃదూతైఃప్రాపితదేవమిథునైరితి యావత్ + కృత్యల్యుటోబహులమితికర్తరికృత్యప్రత్యయః, యద్వాయుగ్మం దంపతిరూపరాక్షసమిథునం దివిదేవలోకే నేయైః ప్రాపణార్హైఃపూర్వవత్కర్తృకృత్యప్రత్యయః, సుమనసాం దేవానాంవిమానైస్సేవ్యమానంరాక్షసారోహణోచితవిమానైరాశ్రియమాణంవిబుధసుదృశాందేవవధూనాం కారాగారం-బందీగృహం విచిత్రం ఆశ్చర్యభూతం నిశిచరపతేస్సద్మనిశిరాత్రౌచరంతీతి నిశిచరాః రాక్షసాః తేషాంపతిఃరావణఃతస్యభవనంవీక్షమాణఃఅవలోకయన్ శోకప్రీతివ్యతికరవతీం శోకప్రీత్యోర్వ్యతికరః సంపర్కః తద్విశిష్టాం చిత్తవృత్తింవక్ష్యసేధారయిష్యసి+వహప్రాపణేల్ృట్ ॥ ॥ ౬ ॥

ఈషత్కోపాచ్చకితపవనా మిందుసందిగ్ధసూర్యాం
నిత్యోదారామృతుభిరఖిలైర్నిష్కుటే వృక్షవాటీం ।
సీతాశోకజ్వలనసహజైస్తత్ర దీప్తామశోకై
రాపద్యేథాః ప్రథమలులితామాంజనేయప్రచారైః ॥౭॥

తత్ర రావణగృహే ఉపవనమాపద్యేథా ఇత్యాహ ॥ ఈషదితి ॥ తత్ర రావణగృహే ఈషత్కోపాత్ - రావణస్య స్వల్పకోపాత్, చకితపవనాం భీతవాయుమతీం ఇందుసందిగ్ధసూర్యాం నిస్తేజస్కతయా చన్ద్ర ఇతి శంకితసూర్యాం అఖిలైః ఋతుభిష్షడ్భిః నిత్యోదారాం సర్వదా సమృద్ధాం సీతాశోకజ్వలన సహజైః సీతాయాశ్శోకాగ్నినా సహోత్పన్నైః మిత్రైరిత్యర్థః అశోకైః రక్తాశోకవృక్షైః దీప్తాం విరాజమానాం ఆంజనేయప్రచారైః ప్రథమలులితాం హనుమత్సంచారైః ప్రథమతో మర్దితాం నిష్కుటే గృహోపవనే వృక్షవాటీం వృక్షపఙ్క్తిం ఆపద్యేథాః భజస్వ పదగతౌ లిఙ్ ॥ ... ... ॥౭॥

తస్యామన్యైర్వియతి విహగైస్సార్ధమానందనిఘ్నైః
స్థానేస్థానే నిహితనయనో వర్తయన్ మండలాని ।
ద్రక్ష్యస్యేకాం జనకదుహితుస్సౌమ్య దుర్జాత బన్ధుం
న్యస్తాకల్పాం క్వచన విటపే శింశపాం సాంద్రశాఖాం ॥

తతః పక్షిభిస్సహ తస్యాం సంచరంస్త్వం శింశపావృక్షం ద్రక్ష్యసీత్యాహ ॥ తస్యామితి ॥ భో సౌమ్య తస్యాం వృక్షవాటికాయాం ఆనందనిఘ్నైః-సంతోషపరవశైః అన్యైర్విహగైరితరపక్షిభిస్సార్ధం వియత్యాకాశే మండలానివర్తయన్ పరిభ్రమణం కుర్వన్ స్థానేస్థానే తత్తత్ప్రదేశేషు నిహితనయనః న్యస్తదృష్టిస్సన్ జనకదుహితుస్సీతాయాః దుర్జాతబంధుం-దుర్దశాయాం బంధుం ॥ ని ॥ దుర్జాతం వ్యసనం క్లీబే ఇతి విశ్వః ॥ క్వచన విటపే ఏకస్యాం శాఖాయాం న్యస్తాకల్పాం-వినిహితభూషణాం సాన్ద్రశాఖాం నిబిడస్కంధాం ఏకామ

ద్వితీయాం శింశుపాం-శింశుపాఖ్యవృక్షం,ద్రక్ష్యసి-ఆలోకయిష్యసి ॥

మూలేతస్యాఃకిమపిసవన క్షేత్రసంస్కారజాతం
యత్రక్వాపిస్థితమపి సఖత్రాసహీనంమహిమ్నా ।
కాలేతస్మిన్కథమపి మయా వీర్యశుల్కేన లబ్ధం
దృశ్యంతత్తే దినకరకులద్యోతకందివ్యరత్నమ్ ॥౯॥

తస్యామూలే సీతారత్నం తవదృశ్యమిత్యాహ ॥ మూలఇతి ॥ భో సఖ తస్యాః శింశుపాయాః మూలె బుధ్నే కిమపి వాచామగోచరమహిమ సవనక్షేత్రసంస్కారజాతం యాగభూమేస్సంస్కారః హలేన దారణం తేనోత్పన్నం, యత్రక్వాపిస్థితమపి-యత్రకుత్రచిద్విద్యమానమపి, మహిమ్నా,మాహాత్మ్యతః, ప్రకాశేనేతిధ్వనిః, త్రాసహీనం-భయరహితం, మణిదోషరహితమితిధ్వనిః తస్మిన్కాలే-యాగకాలె, కథమపి ప్రయాసతః వీర్యశుల్కేన శౌర్యరూపపణేన లబ్ధం-ప్రాప్తం, దినకరకులద్యోతకం-సూర్యవంశప్రకాశకం, తదుపనిషత్ప్రసిద్ధందివ్యం దివిజాతం శ్రేష్ఠమితియావత్ రత్నం-సీతారూప(స్త్రీ)రత్నం,తెద్దృశ్యం తవ ద్రష్టుం యోగ్యంభవతి, మణేస్సీతాయాశ్చశ్లేషః, మణిరపిసమీచీనక్షేత్రేజాయతే, యత్రకుత్రాపిస్థితా దోషరహితా భవతి, శుల్కేన క్రీతం సత్కులం సర్వంప్రకాశయతి, తద్వదితిభావః ॥.....॥౯॥

సామేదృష్టిశ్శఫరనయనాసన్నతభ్రూస్సుకేశీ
తన్వీతుంగస్తనభరనతాతప్తజాంబూనదాభా ।
బాలాయుష్మత్ప్రతిమగమనావేదిమధ్యావరాంగీ
శృంగారాఖ్యంనిధిమధిగతాశ్రీయసీదేవతేవ ॥౧౦॥

సీతాంవర్ణయతి ॥సేతి ॥ శఫరనయనా-మత్స్యాక్షీ,సన్నతభ్రూః సమ్యఙ్నతభ్రూః, సుకేశీ-శోభనకేశా, తన్వీస్థౌల్యరహితా, తుంగస్తనభరనతా-ఉన్నతకుచభారేణానమ్రా, తప్తజాంబూనదాభా-పుటపాకశోధితసువర్ణసవర్ణా, బాలా-తరుణీ,యుష్మత్ప్రతిమగమనా-యు

ష్టాకం సద్వృశసంచారా, వెదిమధ్యా-యాగవేదేర్మ్ధ్యమివ మధ్యం యస్యాస్సా, వరాంగీ-ఉత్కృష్టావయవా, అతఏవ శృంగారాఖ్యం నిధిమధిగతా-శృంగారాభిధాన శేవధింప్రాప్తా, శ్రేయసీదేవతేవ-శ్రియస్కరీదేవతామూర్తిరివ, స్థితా సాసీతా మేదృష్టిమార్గమనయనం, తద్వ త్ప్రియపాత్రమితిభావః ... ॥ ౧౦ ॥

సాతేయావన్నయనపదవీం యాతిమోహాలసావా
సందేశంవా మదుపగతయేశ్రావయంతీశకుంతాన్ ।
అత్యాసన్నప్రియవచనతాంసూచయద్భిర్నిమిత్తై
రేతా మశ్రుస్థగితనయనంవీక్షమాణాదిశంవా ॥ ౧౧ ॥

సీతాయాఅవస్థాంవర్ణయతి ॥ పేతి ॥ సాసీతా తె తవ యావన్నయనపదవీం యాతి యావన్నయనవిషయాభవతి తావత్కాలం మోహాలసావా మూర్ఛయా శ్రాంతావా మదుపగతయే-మత్సమీపాగమనార్థం శకుంతాన్ పక్షిణః సందేశం శ్రావయంతీవా అత్యాసన్నప్రియవచనతాం-అత్యాసన్నంప్రియవచనంయస్యాస్సా అత్యాసన్నప్రియవచనా తస్యాభావస్తత్తా త్వతలోగుణవచనస్యేత్యత్ర గుణశబ్దస్యపరతన్త్రమాత్రపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్పుంవద్భావః, సామాన్యేనపుంనకత్వంవా, తాంసూచయద్భిః-ప్రకాశయద్భిః, నిమిత్తైశ్శకునైః, అశ్రుస్థగితనయనం-అస్రైరావృతచక్షుర్యథాతథా ఏతాందిశం వీక్షమాణావా అవలోకయంతీవాతిష్ఠతీతి ప్రకృతక్రియాధ్యాహారః ॥... ౧౧ ॥

ఆకల్పాన్సావిధనిహితానాలపంతీవిమోహా
దంగస్పర్శైరఘుకులపతేస్స్వర్గ్యలేవానవేతి ।
ధ్యాయంతీవా చిరవిరహితానేకశయ్యావిహారా
తస్యానూనంనియతిజనితాతాదృశీకాలయాత్రా ॥ ౧౨ ॥

ఆకల్పానితి ॥ సవిధనిహితాన్-సమీపె నిక్షిప్తానాకల్పాన్భూషణాని ప్రేరఘుకులపతేః-రఘునాథస్య, అంగస్పర్శైః-అవయవసంస్పర్శైః,

స్మర్యతేవా-నవేతిచింత్యతేవా, తూష్ణీం స్థీయతేవేతి విమోహాన్వ్యాహతః ఆలపంతీ-సల్లపంతీ, చిరవిహితానానేక కాలతోఽవిద్యమానాన్ ఏకశయ్యావిహారానభిన్నతల్పవిహారాన్, కాముకక్రీడాః తాన్ ధ్యాయంతీవా-ధ్యానంకుర్వతీవా, వర్తతే, తస్యాస్సీతాయాః తాదృశీ కాలయాత్రా-ఏతాదృశకాలయాపనం, నియతిజనితా దైవాదుత్పన్నా నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ ... ...॥౧౨॥

శుద్ధామిందోశ్శ్వపచభవనే కౌముదీం విస్ఫురంతీం
మానీతాంవా విషతరువనే పారిజాతస్యశాఖామ్ ।
సూక్తింరమ్యాంఖలపరిసరేసత్కవేఃకీర్త్యమానాం
మన్యేదీనాంనిశిచరగృహే మైథిలస్యాత్మజాతామ్ ॥౧౩॥

రావణస్య గృహే రుద్ధాం సీతామేవంమన్యఇత్యాహ ॥శుద్ధామితి ॥ శ్వపచభవనే-శ్వపాకగృహే, ఇందోశ్చంద్రస్య,విస్ఫురంతీం-ప్రకాశమానాం, శుద్ధాంకౌముదీం-నిర్మలాంజ్యోత్స్నాంవా, విషతరువనే-కింపాకవృక్షారణ్యే, ఆనీతామాహృతాం, పారిజాతస్యశాఖాం-పారిజాతలతాం, ఖలపరిసరే-దుష్టసమీపే, కవేః ప్రబన్ధకర్తుః కీర్త్యమానాం ఉచ్యమానాం రమ్యాంమనోహరాం సూక్తిం కావ్యమివచ నిశిచరగృహే-రావణగృహే,మైథిలస్యజనకరాజస్యాత్మజాతాందుహితరం దీనాంవిషణ్ణాంమన్యేఏవమేవంవిచారయామి+మనుఅవబోధనేలట్॥

వర్షాకీర్ణామివకమలినీంవ్యాహతార్థామివోక్తిం
పఙ్కాశ్లిష్టామివబిసలతాంపత్యపేతామివేభీమ్ ।
మేఘచ్ఛన్నామివశశికలాంవిఘ్నరుద్ధామివాశాం
వ్యాఘ్రోపేతామివశశవధూంవీతలజ్జామివేష్టాం ॥౧౪॥

వర్షేతి॥ వర్షాకీర్ణాం-ఆసారేణవిప్రకీర్ణాంకమలినీమివ-బిసినీమివ,వ్యాహతార్థాంపరస్పరవిరుద్ధార్థాం ఉక్తింవాచమివపంకాశ్లిష్టాం జంబాలరాలిప్తాంకమలినీం-బిసలతామివపత్యపేతాం-పతివియు

క్తాం, ఇభీం-కరిణీమివ, మేఘచ్ఛన్నాం-మేఘేనావృతాం, శశికలామివ, చన్ద్రకలామివ, విఘ్నరుద్ధాం, విఘ్నేనరుద్ధాం, ఆశాం వాంఛామివ, వ్యాఘ్రోపేతాం-వ్యాఘ్రసమీపేస్థితాం, శశవధూమివ, శశాఖ్యమృగవధూమివ, వీతలజ్జాం-గతలజ్జాం, ఇష్టాంభార్యామివచ మన్యఇతిక్రియాధ్యాహారః ॥ భూతలేజ్యామివాస్తామితిపాఠస్సున్దరఇతిభాతి ॥ ౧౪ ॥

స్మృత్వాపూర్వంస్మరశరభయే మత్పరిష్వంగరక్షా
మాశ్లిష్యన్తీమలసవలితైరంగకైర్మాతరంస్వామ్ ।
ఆకల్పేపిశ్రమమధిగతైరంగరాగేపిఖిన్నై
రక్షామ్యద్భిస్స్మృతిమపిముహుస్సౌకుమార్యాతిరేకాత్

స్మృత్వేతి ॥ పూర్వం రావణేన సీతాయాః అపహరణాత్పూర్వం స్మరశరభయే-మన్మథబాణభయేసతి, మన్మథవికారేసతీత్యర్థః, మత్పరిష్వంగరక్షాం-మదాలింగనరూపరక్షాం, స్మృత్వా-విచిన్త్య అలసవలితైః-ఆలస్యేనఅశక్త్యామన్దంచలద్భిః, ఆకల్పేపి భూషణధారణేపిశ్రమమధిగతైః-శ్రాన్తింప్రాప్తైః, అంగరాగేపి-చందనాదిలేపనేపిఖిన్నైః దుఃఖితైః, కాంతవిరహాదితిభావః సౌకుమార్యాతిరేకాత్-అత్యంతసౌకుమార్యాత్, అతిరేకః-అతిశయః, ముహుస్స్మృతిమపి-అసకృచ్చింతనమపి, అక్షామ్యద్భిః-అసహమానైః, అంగకైః అనుకంపాయాంకః ప్రత్యయః స్వాంమాతరం-స్వస్యజననీం, భూమిమాశ్లిష్యంతీం, భూమౌపతిత్వా మూర్ఛితామిత్యర్థః, కులకముత్తరశ్లోకైస్సహ ॥ ౧౫ ॥

భూయోభూయఃకరసరసిజేన్యస్యరోమాంచితాంగీం
మౌళౌచూడామణివిరహితేనిర్విశంతీంనిధాయ ।
అంతస్తాపాదధిగతరుజోరాదరాదర్పయంతీం
పర్యాయేణస్తనకలశయోరంగుళీయంమదీయమ్ ॥ ౧౬ ॥

భూయఇతి ॥ భూయోభూయః పునఃపునరపి మదీయం అంగుళీయం మత్సంబంధినీం ఊర్మికాం ॥ న ॥ అంగుళీయకమూర్మికేత్యమ

లః కరసరసిజే పాణిపద్మేన్యస్య నిర్విశంతీం అతఏవరోమాంచితాంగీం పులకితాంగీం చూడామణివిరహితే మౌళౌశిఖామణి విరహితేశిరసి నిధాయ విన్యస్యనిర్విశంతీం సుఖమనుభవంతీంఅంతస్తాపాదధిగతరుజోః విరహజతాపాత్ ప్రాప్తరోగయోః స్తనకలశయోఃకలశవత్ స్థిత స్తనయోః పర్యాయేణ విపర్యాసేనఅనుక్రమేణాత్యర్థః అధరాదపనయంతీంస్నేహాత్సమర్పయంతీమ్. ... ॥౧౬॥

అంబాతుల్యాసుచరిత ఫలం దివ్యమాలేపనం ప్రా
గంగేష్వస్యాస్థిరమనుగుణంయద్వితేనేऽనసూయా
ధారాకారైస్స్తనకలశయోరాపతద్భిస్సమంతా
త్సంతాపోష్ణైస్తదనుబహుళైరశ్రుభిఃక్షాళయంతీమ్॥

అంబేతి ॥ అంబాతుల్యామాతృసదృశీ అనసూయా అత్రిపత్నీ సుచరితఫలం దివ్యమాలేపనందివ్యవిభవం యదనులేపనం అనుగుణం అనుకూలం అస్యాః భర్తుర్గృహసమీపే స్థితాయాస్సీతాయాః ప్రాక్పూర్వమంగేష్వవయవేషువితేనే చకార । ధారాకారైర్వర్షధారాసదృశైః స్తనకలశయోస్సమంతాత్పరితః ఆపతద్భిః సంతాపోష్ణైః విరహతాపాదుష్ణభూతైః బహుళైరశ్రుభిరధికాస్రైః తదను అనంతరంతత్ అనులేపనం క్షాళయంతీం పరిమార్జయంతీమ్॥ .. ॥౧౭॥

అగ్రాహ్యత్వాద్విషమయమితంకేశహస్తంమయాప్రా
గాబిభ్రాణాం తనుపరిమళశ్రద్ధయేవావకీర్ణమ్ ।
అచ్ఛాజహోత్తోర్ధుజవిరతిపతే రప్సరోభిర్విముక్తా
మన్వగ్యాతామివసురతరోర్మంజరీంచంచరీకైః ॥

అగ్రాహ్యత్వాదితి ॥ మయాఇదానీం సందేశంప్రేషయతాప్రాక్ విరహాత్పూర్వంఅగ్రాహ్యత్వాత్ కేశానాంబాహుళ్యేనహేతునాగ్రహీతుమశక్యత్వాత్ విషమయమితంఅసమీచీనతయాబద్ధంకేశహస్తంకేశపాశం. ఇదానీం తనుపరిమళశ్రద్ధయేవ శరీరసౌగంధ్యాశయేవ అ

వకీర్ణం ఆబిభ్రాణాం ధారయంతీం అతఏవభువిలోకేరతిపతేః మన్మథస్య అర్చాహేతోః పూజార్థం అప్సరోభిర్విముక్తాం అప్సరోభిర్విసృష్టాం చంచరీకైర్భృంగైః అన్వగ్యాతామనుసృత్యప్రాప్తాంసురతరోః పారిజాతస్య మంజరీం కలికామివ॥ని॥వల్లరిమంజరీ(స్త్రి)యామిత్యమరః

ఆనీతం యత్త్వరితమచలాదుత్తరీయం ప్లవంగై
రస్యాకారైస్సదృశమభితస్త్వత్ప్రియారూపచిహ్నం
బాలాదిత్యద్యుతిసహచరం చారువాసో వసానాం
సంధ్యారాగవ్యతికరవతీం చంద్రలేఖామివాన్యామ్॥

అనీతమితి ॥ ప్లవంగైః- కపిభిః అచలాన్మతంగపర్వతాద్యదుత్తరీయం- బహిర్వాసః, త్వరితమానీతం-శీఘ్రమానీతం, అభితః త్వత్ప్రియారూపచిహ్నం-పరితఃత్వత్ప్రియాయాః రాజహంస్యాః రూపంచిహ్నంలాంఛనంయస్యతత్ అస్యాకారైస్సదృశమేతదుత్తరీయస్యాకారైస్సమానం బాలాదిత్యద్యుతిసహచరం- బాలసూర్యకిరణసఖంచారువాసః మనోహరవస్త్రం ఉత్తరీయయుగ్మస్యతరదిత్యర్థః వసానాం ధారయంతీం అతఏవసంధ్యారాగవ్యతికరవతీం- సంధ్యారాగేణమిశ్రాం అన్యాంచంద్రలేఖామివస్థితామ్॥ ... ...॥౧౯॥

వక్తుం మార్గం కిలవసుమతీం జగ్ముషస్తత్పదాబ్జా
న్మంజీరస్య త్వదుపమరుతేర్దక్షిణస్యాస్యతుల్యమ్ ।
అంకారూఢే చరణకమలే మత్కరేణోపధేయం
వామంశాఖాశిఖరనిహితంవీక్ష్యగాఢంవిషణ్ణామ్॥౨౦॥

వక్తుమితి ॥ మార్గంవక్తుంకిలేత్యుత్ప్రేక్షా పంథానంవక్తుమివతత్పదాబ్జాత్తస్యాస్సీతాయాః పాదారవిందాద్వసుమతీంజగ్ముషః-భూమిమధిగతస్యత్వదుపమరుతేః-త్వత్సదృశధ్వనేః దక్షిణస్యాస్య మంజీరస్య అపసవ్యస్యాస్యనూపురస్య, తుల్యం-సదృశం అంకారూఢేచరణకమలే మదుత్సంగాధిరూఢే పాదారవిందే మత్కరేణ కాంతభూతమద్ధ

స్తేన, భూషయితుంయోగ్యంశాఖాశిఖరనిహితం వామంసవ్యంమంజీ
రంవీక్ష్య గాఢంవిషణ్ణాం,అత్యంతందుఃఖితామ్॥ ... ॥౨౦॥

అంగైర్మ్లానైర్యతికిసలయసమైరుజ్ఝితా కల్పపుష్పై
ర్గాఢాశ్లిష్టాం వపుషివిమలేబిమ్బితాభిర్లతాభిః।
సంతాపోష్ణశ్వసనపరుషచ్ఛాయయా కించిదూనాం
బందీభూతాంనిశిచరగృహే నందనస్యేవలక్ష్మీమ్॥౨౧॥

అంగైరితి॥ ఉజ్ఝితాకల్పపుష్పైః- త్యక్తభూషణకుసుమైః, మ్లాయత్కిసలయసమైః- మ్లానపల్లవసదృశైః అంగైరవయవైరుపలక్షితాంవిమలే వపుషి-నిర్మలేశరీరే,బిమ్బితాభిర్లతాభిః, ప్రతిబిమ్బితవీరుద్భిః, గాఢాశ్లిష్టాం గాఢాలింగితాం, సంతాపోష్ణశ్వసనపరుషచ్ఛాయయా-కించిదూనాం విరహతాపేన ఉష్ణభూతవాయునా- దుర్దరచ్ఛాయయా. కాన్త్యా పూర్వావస్థాతః ఈషన్న్యూనాం అత ఏవ ఆకల్పభూతపుష్పైః మ్లాయత్కిసలయసమైరవయవైర్విశిష్టాం విమలేవపుషి బిమ్బితాభిఃలతాభిః గాఢాశ్లిష్టాంసంతాపోష్ణశ్వసనపరుషచ్ఛాయయాసహితాం నిశిచరగృహేబందీభూతాం-రావణగృహే కారావాసంప్రాప్తాం, నందనస్యస్వర్గోద్యానస్య లక్ష్మీంశోభామివస్థితామ్॥

చేతోవృత్తిం శమయతి బహిస్సార్వభౌమే నిరోధే
మయ్యేకస్మిన్ప్రణిహితధియం మాన్మథేనాగమేన।
అభ్యస్యంతీ మనితరజుషో భావనాయాః ప్రకర్షా
త్సా త్వం తేనాంతర్విలయమృదునానిర్వికల్పంసమాధిం॥

చేతఇతి॥ సార్వభౌమే-సర్వభూమాప్రసిద్ధే, నిరోధే ఇంద్రియాణాంప్రతిరోధే- కర్తరి బహిశ్చేతోవృత్తిం బాహ్యవిషయమనోవ్యాపారం, శమయతి- శాంతింకుర్వతిసతి,మయ్యేకస్మిన్ప్రణిహితధియంమయ్యేవవిన్యస్తమనసం, అనితరజుషః మామేవభజతః భావనాయాః ప్రకర్షాత్ ధ్యానానువృత్త్యాః ఔత్కృష్ట్యాత్ అంతర్విలయమృదునా

అంతరా త్వని విలయః తత్ప్రసక్తిః తేనమృదునా-మృదుత్వంప్రాప్తేనస్వా న్తేనమనసా నిర్వికల్పం,నిష్కంటకం సమాధింయోగం మాన్మథేనాగ మేన మన్మథశాస్త్రేణ, అభ్యస్యంతీం పరిచయంకుర్వతీం, ఏవంమన్య ఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ... ... ॥౨౨॥

శూన్యాదృష్టిశ్శ్వసితమధికంమీలితం వక్త్రపద్మం
ధారాకారం నయనసలిలం సానుబంధో విలాపః ।
ఇత్థం దైన్యం కిమపివిధినా దుర్నివారేణ సీతా
సా మేసక్తాతనుతరతను స్తప్యతేనూనమంతః॥౨౩

సీతాయాః తాదృశావస్థాం స్మృత్వా మమ చేత స్తప్యతఇత్యాహ ॥ శూన్యేతి ॥ దృష్టిశ్శూన్యానయనంతు-అంజనాద్యలఙ్కారరహితం శ్వసితమధికం ఉచ్ఛ్వాసస్తు అధికో భవతి. వక్త్రపద్మం మీలితంవద నారవిందంముకుళితంనయనసలిలంధారాకారంఅస్రమాసారస్వరూపం విలాపస్సానుబంధః ప్రలాపో భర్తృసంబన్ధస్మరణసహితః, తనుతరత నుః-అత్యన్తకృశతనుః, సామేసక్తా - మయిస్నేహితా, మైథిలీదుర్ని వారేణవిధినాప్రతిరోద్ధుమశక్యేనదైవేన ఇత్థంకిమపి దైన్యంసీతా ఏ వం దీనభావం ప్రాపితా మేఅన్త స్తప్యతే-మమమనోదూయతఇత్యర్థః

దృష్ట్వాతస్యా స్త్వమపికరుణాంతాదృశీం తామవస్థాం
శక్ష్యస్యంతస్స్వయముపనతం శోకవేగంనసోఢుమ్ ।
క్రవ్యాదానాం దశవదనవత్యాస్వపి జాతావజాతా
నాలమ్బన్తే కథమివదయాం నిర్ఘృణత్వోపపన్నాః॥

రావణవ్యతిరిక్తాస్సర్వేపి తాదృశీమవస్థాందృష్ట్వాకథందయాంనాం గీకుర్వంతీత్యాహ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ త్వమపి-భవానపి తస్యాస్సీతాయాః కరుణాందీనాంతాదృశీం వక్తుమశక్యాం తామవస్థాం-పూర్వోక్తామ్మవ స్థాందృష్ట్వా అన్తః స్వయముపనతంమనసా-స్వయమేవాగతం,శోకవే గం-దుఃఖస్యతీవ్రతాం సోఢుం-క్షంతుం-నశక్ష్యసి-సమర్థోనభవిష్యసి

-క్రవ్యాదానాం-మాంసభుజాం, మధ్యే కేచన రాక్షసాః పక్షిణశ్చేతి శేషః పక్షిణోఽపి రాక్షసా ఇవ మాంసం భుంజత ఇతి క్రవ్యాదత్వోక్తిః-దశవదనవత్-రావణ ఇవ క్వాపి జాతౌ కుత్సితయోనౌ, అజాతా-అనుత్పన్నాః నిర్మలత్వోపపన్నాః. నైర్మల్యేన యుక్తాః హంసస్యాపి శుభ్రత్వాన్నైర్మల్యోక్తిః కథమివ దయాం నాలమ్బంతే, కథం వా దయాం నాంగీకుర్వంతి- దయాం స్వీకుర్వంత్యేవేత్యర్థః॥ ....॥౨౮

నెదీయస్యామధిగతరసో దీర్ఘికాయాం నికామం
సంవేశేన శ్రమమపనయన్ శర్వరీం యాపయేథాః
ఇత్థం నిద్రాసమయముచితం వీక్ష్య నక్తంచరీణాం
ప్రత్యూషే త్వం ప్రణయమధురాం శ్రావయిష్యన్మదుక్తిం ॥

తత్రాశోకవనే పుష్కరిణ్యాం విశ్రమ్య రాక్షసీనాం నిద్రాసమయే మదుక్తిం శ్రావయిష్యన్ రాత్రిం నయేత్యాహ ॥ నేదీయస్యామితి ॥ నేదీయస్యాం- అత్యంతసమీపస్థితాయాం, దీర్ఘికాయాం పుష్కరిణ్యామధిగతరసః, పీతరసః యద్వా ప్రాప్తప్రీతిః నికామం సంవేశేనాత్యంతావస్థానాత్, శ్రమమపనయన్. శ్రాంతిమపాకుర్వన్, నక్తంచరీణాం రాక్షసీనాం ఉచితం-యోగ్యం నిద్రాసమయం- నిద్రాకాలం- వీక్ష్య ప్రత్యూషే. (ప్రాతః) కాలే, ప్రణయమధురాం-ప్రణయేన మనోహరాం, మదుక్తిం-మద్వాక్యం ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ శ్రావయిష్యన్ శ్రోత్రవిషయం కారయిష్యన్, త్వం శర్వరీం యాపయేథాః, రాత్రిం గమయ॥

శీతైరధ్వశ్రమవినయనై స్సేవితో గన్ధవాహై
స్సుప్తస్స్వైరం పులినశయనే స్వన్తరే చన్ద్రపాదైః
క్రీడాగీతైః కమలముకుళే లీయతాం షట్పదానాం
కార్యాకాంక్షీ కలయతు భవాన్ రాజహంస ప్రబోధం ॥

వాయునా సేవితః పులినశయనే సుప్తస్త్వం భృంగధ్వనిభిః ప్రబోధం గచ్ఛేత్యాహ ॥ శీతైరితి ॥ భో హంస అధ్వశ్రమవినయనైః. మార్గ

క్రాన్తిమహద్భిః శీతైర్గన్ధవాహైః-శీతలవాయుభిస్సేవితః, వీ
జితః చన్ద్రపాదైః-చన్ద్రకిరణైః, స్వాన్తరే శోభనాన్తరాళే పులినశయ
నే వాలుకానమూహరూపే శయనీయే స్వైరం సుప్తః- యథేచ్ఛం ప్ర
సుప్తః కార్యాకాంక్షీభవాన్ త్వం కమలముకుళే లీయతాం తామర
సముకుళే లగ్నానాం షట్పదానాం-భృంగాణాం, క్రీడాగీతైః - లీ
లాగానైః, ప్రబోధం కలయతు. జాగరణం కురు+కలసంఖ్యానే స్వార్థేణి
చ్ లోట్ (నను లీయతామితి రూపం కథం. ఆధృషీయాల్లీద్రవీకరణే
ఇతి ధాతోర్ణిజభావపక్షే కర్తరి కపి లయతామితి లీశ్లేషణే ఇతి క్ర్యాదే
శ్నతరి శ్నాప్రత్యయే ప్వాదిత్వాద్ధ్రస్వే లీనతామితి లిఙ్ శ్లేషణే ఇతి దివా
దేర్జిత్వాచ్ఛానచి లీయమానానామితి చ స్యాదితి చేత్సత్యం కండ్వా
దేరాకృతిగణత్వాల్లీధాతోర్యకి కర్తరి లీయతామితి సిద్ధమిత్యేకే అన్యేతు
లీనతామితి పఠిత్వా గణకార్యస్యానిత్యత్వేన సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్య
త్వేన వా ప్వాదీనాం హ్రస్వ ఇతి న ప్రవర్తతే ఇతి యద్వా లీనే తిక్తాం
తాదాచారక్విపి కర్తరి ఉక్తరూపసిద్ధిరితి చ వదన్తి. కేచిత్తు పీయతామితి
పఠిత్వా పీయూషమిత్యస్య సిద్ధయే పీయే ఊషన్నిత్యుణాదిసూత్రాత్
పీయ ప్రీతావితి సౌత్రధాతుమంగీకృత్య తస్మాచ్ఛతరి కపి పీయతామితి
రూపం పీయతాం ప్రీతిం కుర్వతాం తత్రానురక్తానామిత్యర్థః ఇతి ప్ర
త్యాతత్ర లగ్నానామిత్యర్థః పర్యవస్యతీత్యాహుః) ॥౬౬॥

తామారూఢశ్చలకిసలయాం శింశుపాంస్త్వైకలక్ష్యో
మందీకుర్వన్ మనసిజధనుర్ఘోషతీవ్రం ప్రణాదమ్ ।
మోహాదీషన్ముషితమనసం బోధయ ప్రేయసీం మే
రమ్యైర్మాం రఘుజనకయోర్వర్ణయన్వంశకీర్తిమ్ ॥౬౭॥

తామితి ॥ చలకిసలయాం. చంచలపల్లవాం, తాం శింశుపాం, ఆశ్లే
షాయత్త్వేన ప్రసిద్ధాం శింశుపామారూఢస్త్వయా - స్వీయయా ఏక
యా సీతయైవ దృశ్యః అన్యైరదృశ్య ఇతి భావః. మనసిజధనుర్ఘో

షతీవ్రం ప్రణాదం మన్మథబాణధ్వనివత్ అత్యన్తగాఢంప్రణాదం శబ్దం మందీకుర్వన్ అల్పతయాకుర్వన్, మోహాదీషన్ముషితమనసం, మోహేనస్వల్పమపహృతచిత్తాంమే ప్రియసీమత్యన్తప్రియభూతాం సీతాం ఆదౌరమ్యాం- మనోహరాః రఘుజనకయోః వంశకీర్తీఃవర్ణయన్ రాఘవజనకవంశద్వయస్యాపియశోవిస్తారయన్ రఘుజనకయోరిత్యుక్తి రుభయపక్షేఽన్తరతమత్వద్యోతనాయబోధయఉద్బోధనంకుర్విత్యర్థః

పత్యుర్దేవి ప్రణయసచివం విద్ధిదీర్ఘాయుషోమాం
జీవాతుంతే దధతమనఘం తస్య సందేశమంతః ।
శూరాణాంయశ్శరదుపగమే వీరపత్నీవరాణాం
సమ్మానార్హంసమయముచితంసూచయేత్క్ష్మాభుజిత్రైస్స్వైః ॥

పత్యురితి ॥ భోదేవి యోఽహం శరదుపగమే-శరత్కాలాగమే, వీరపత్నీవరాణాం-వీర(స్త్రీ)వరణీయానాంశూరాణాం-యుద్ధసమర్థానాం, సమ్మానార్హం-పూజాంకర్తుంయోగ్యం,ఉచితంసమయం-యుద్ధోచితంసమయం, స్వైఃక్ష్మాజిత్రైః-స్వచరుత్రైః,సూచయేత్-జ్ఞాపయేత్,తంతాదృశం మాం తేతవఅనఘం-నిర్దోషం, జీవాతుం-జీవనౌషధం, తవానుకూలమిత్యర్థః, తస్యరఘునాథస్యసందేశం-వాచికం, అంతర్దధతం-మనసిధారయంతం,దీర్ఘాయుషః తవపత్యుః జీవతఃతవకాంతస్యప్రణయసచివంవిద్ధి-స్నేహేనసహాయంసఖాయంజానీహి+విదజ్ఞానేలోట్ ॥ ౨౪ ॥

మత్ప్రస్తావప్రవణమథసామైథిలీ మానయేత్త్వాం
మ్లానంశోకాద్వదనకమలం మంథమున్నమ్యభీరుః ।
అంతస్తాపాదమృతలహరీలబ్ధసబ్రహ్మచర్యై
రమ్భోజానాముషసిమిషతామంతరంగైరపాంగైః ॥ ౨౫ ॥

మద్గితి ॥ అథభీరుః-భీతియుక్తా, మైథిలీ సామత్ప్రస్తావప్రవణం త్వాం మత్కథాయాం కృతాభినివేశం త్వాం శోకాత్ మ్లానం దుఃఖాత్ మ్లానం వదనకమలం-ముఖకమలం, మందమున్నమ్య-శనైరూ

ర్ధ్వంకృత్వా, అంతస్తోషాత్-మనస్సంతోషాత్, అమృతలహరీలబ్ధస బ్రహ్మచర్యైః-సుధాతరంగేణప్రాప్తసమానవ్రతైః, ఉషసిమిషతాంప్రాతర్వికసతామమ్భోజానాం,తామరసానాం, అంతరంగైరపాంగైః ఆప్తైః వీక్షణైః, మానయేద్బహుమానంకరిష్యతి+మానపూజాయాంలిఙ్.

పశ్యంతీసారఘుపతివధూస్త్వామశేషావదాతం
ప్రత్యాశ్వాసాదధిగతరుచిఃప్రాక్తనీవేందులేఖా ।
మత్సందేశేతదనుసుముఖీ సావధానాభవిత్రీ
కింనస్త్రీణాంజనయతిముదంకాన్తవార్తాగమోపి ॥౩౦॥

పశ్యన్తీతి ॥ అశేషావదాతం త్వాం అశేషతః అన్తర్బహిరవదాతం-అన్తశ్శుద్ధంబహిర్ధవలకం త్వాం పశ్యన్తీ-కటాక్షయన్తీ, రఘుపతేర్దశరథస్య, వధూః,స్నుషా, సాసీతా ప్రాక్తనీ ఇన్దులేఖా పూర్వపక్షే ప్రతిపచ్చన్ద్రలేఖేవ ప్రత్యాశ్వాసాదధిగతరుచిః-ఆశ్వాసనాత్ప్రాప్తకాన్తిస్సతీ, తదను-అనన్తరం, సుముఖీ-ప్రసన్నముఖీ, మత్సన్దేశే-మద్విషయవాచికే, సావధానాభవిత్రీ-జాగరూకాభవిష్యతిఖలు, తథాహి కాన్తవార్తాగమోపి-ప్రియస్యసన్దేశోపి, స్త్రీణాం పతివ్రతానాం ముదంజనయతి-నకిం,సన్తోషం నోత్పాదయతి కిం ఉత్పాదయత్యేవేత్యర్థః + జనీప్రాదుర్భావేలట్ ॥ ... ॥ ౩౦ ॥

పశ్చాదేవం కథయ భవతీ భాగధేయేన జీవ
కల్యాణీం త్వాంకుశలమనఘఃకోసలేన్ద్రోనుయుఙ్క్తే ।
యేషుశ్రేయోభవతినియతంతానివాక్యానిసన్తో
లక్ష్మ్యాదేవ్యాస్తవచభువనేలక్షణాన్యామనన్తి ॥౩౧॥

పశ్చాదితి ॥ పశ్చాదేవం కథయ-అనన్తరమేవం ప్రకారేణ వదయ, భవతీ భాగధేయేన జీవతి తవ భాగ్యవశాత్ ప్రాణధారణం కుర్వతి అనఘః కోసలేన్ద్రః దోషరహితః కోసలాధిపో రామః, కల్యాణీం త్వాం-మంగళాంత్వాం, కుశలమనుయుఙ్క్తే-పృచ్ఛతి, సన్తః మ

హాంతః, భువనే-భూమౌ, యేషులక్షణేషుసత్సు నియతం-నియమేన, శ్రేయోభవతి-శుభంభవతి, తానిసర్వాణిలక్షణాని దేవ్యాః లక్ష్మ్యాః విష్ణుపత్న్యాః, తవచసీతాయాశ్చలక్షణాని, లాంఛనాన్యాయమనంతి + మ్నా అభ్యాసేలట్ తాదృశ్యాస్తవభాగధేయేనేతి పూర్వేణాన్వయః ॥

యస్యాయస్మిన్వ్యవధిరభవద్భూషణాలేపనాది
ర్నీతామేవం నియతివిభవాదంతరీపం దవీయః ।
ప్రత్యాసీదన్నివనయనయోర్వర్త్మనిస్థాపయిత్వా
సత్వామేవంవదతికుశలీ దేవిసఖ్యాముఖేన ॥ ౩౨ ॥

యస్యాఇతి ॥ భో దేవి పూర్వం యస్యాస్సీతాయాః యస్మిన్రఘునాథే భూషణాలేపనాదిః-ఆభరణధారణచందనలేపనాదిః, ఆదిశబ్దాద్వస్త్రధారణమపి సంగృహ్ణాతి, వ్యవధిరభవత్-వ్యవధానమభవత్, ఇదానీం ఏవం నియతివిభవాత్-ఏవంరూపదైవమాహాత్మ్యాత్; దవీయః అం రీపందూరతరంద్వీపం॥ని॥దవీయశ్చదవిష్ఠంచసుదూరమిత్యమరః నీతాం-ప్రాప్తాం, ప్రత్యాసీదన్నివ-సమీపంగతఇవ, నయనయోర్వర్త్మనిత్వాం స్థాపయిత్వా చక్షుషః పురస్తాన్నివేశ్యకుశలీ సః క్షేమయుక్తో రాఘవః సఖ్యాముఖేన-సఖీరూపమన్ముఖేన, ఏవంవదతివక్ష్యమాణప్రకారేణవదతి

వేలాతీతప్రణయవివశం భావమాసేదుషోర్నౌ
భోగారంభే క్షణమివగతా పూర్వమాలింగనాద్యైః ।
సమ్ప్రత్యేషాసుతనుశతశః కల్పనాసంగమైస్తై
శ్చింతాదీర్ఘైరపిశకలితా శర్వరీనాపయాతి ॥ ౩౩ ॥

వేలేతి ॥ భో సుతను-శోభనగాత్రి, వేలాతీతప్రణయవివశం భావం మర్యాదాతీతకాంతస్నేహపరవశం అభిప్రాయమాసేదుషోః నౌ-ప్రాప్తవతోః రాఘవయోః భోగారమ్భే-భోగోపక్రమే, ఆలింగనాద్యైరాశ్లేషచుమ్బనాదిభిః పూర్వం-విరహాత్పూర్వం, క్షణమివగతా-నిమిషమాత్రేణాపయాతా, శర్వరీ-రజనీ, సమ్ప్రతి-అద్య, చిన్తాదీర్ఘైః-

స్తయాతియత్రైః, శతశః-అనేకైః, తైః-తాదృగ్విధైః, కల్పనాసంగమైః-సఙ్కల్పకల్పితసమ్భోగైః, అవిశకలితా-అశిథిలావిఘ్నరహితేతి యావత్, ఏషాశర్వరీ నాపయాతి-నగచ్ఛతి + యాప్రభాతాత్ ॥౩౩

ఉద్దామైస్తే కుచకలశయోరూష్మభిర్నిర్జితేన
చ్ఛిద్రంలబ్ధ్వా విరహసమయే తత్క్షణాదున్నతేన ।
కుందామోదైస్సురభితదిశా గన్ధవాహేన దైన్యం
సమ్ప్రాప్తో హంసహసరసిజైస్త్వన్ముఖామ్భోజమిత్రైః ॥౩౪॥

ఉద్దామైరితి ॥ తే కుచకలశయోరుద్దామైరుత్కటైః ఊష్మభిః-ఉష్ణిమభిః నిర్జితేన-నితరాం జితేన, విరహసమయే-విరహవేళాయాం, ఛిద్రంలబ్ధ్వా-అవకాశమవాప్య, తత్క్షణాదున్నతేన-శనైరేవ సమున్నతేన కుందామోదైస్సురభితదిశా-మాఘ్యపరిమళైర్వాసితదిగ్భాగేన ॥ వి ॥ మాఘ్యంకుందం-ఇత్యమరః ॥ గన్ధవాహేన-వాయునా, త్వన్ముఖామ్భోజమిత్రైః తవముఖపద్మసహచరైః, సరసిజైః-అమ్భోజైస్సహ, సరసిజసహాయేనవాయునా హేతునాధీరోప్యహం దైన్యంప్రాప్తః-దీనభావంప్రాప్తోస్మి ॥ ... ... ॥ ౩౫ ॥

మాధ్వీదిగ్ధైర్విరహివనితాస్వాదలుబ్ధై రమోఘై
రావృణ్వంతంకుసుమధనుషశ్చిత్రపుంఖైర్దిగన్తాన్ ।
సీతాపార్శ్వే నభవతుభవాన్నిత్యవాచద్వసన్తం
రామస్త్రాసాదనమితధనుర్మౌళినాసన్నతేన ॥ ౩౫ ॥

మాధ్వీతి ॥ రామోరఘునాథః మాధ్వీదిగ్ధైః-మధునాలిప్తైః, విరహివనితాస్వాదలుబ్ధైః-విరహిణీనాం స్త్రీణాంభక్షణే ఆశాసహితైః అమోఘైరప్రతిహతైః కుసుమధనుషః చిత్రపుంఖైః మదనస్యబాణైః దిగన్తానావృణ్వంతం-దిగ్భాగానాక్రామంతం, వసంతం-వసంతకాలం త్రాసాద్భయాత్ అనమితధనుః-అప్రహ్వీకృతచాపస్సన్, సన్నతేన మౌళినా-ప్రణతేనశిరసా, సీతాపార్శ్వే-జనకదుహితుస్సమీపే, భ

చపునరసౌయోగీశ్వరో, మహాతపస్వీ, జనకోపిమాంకింవక్ష్యతీత్యేవంప్ర కారేణఖేదం దుఃఖం, వర్ణయన్తిస్మ-కుర్వన్తిస్మ + వృత్తువర్తనే ణిచిస్మయోగాద్భూతేలట్ ॥ ... ... ॥ ౩౭ ॥

చేతోనైవ త్యజతిచపలాహేమకోణాభిఘాతా
ద్ధీరోదార స్తనితజలదాత్తాండవారమ్భమిచ్ఛన్ ।
వాతోన్ముక్తైఃకుటజకుసుమైర్వాసితేశైలశృంగే
రక్షఃపీడారహితదయితాశ్లేషధన్యోమయూరః ॥౩౮॥

చేతఇతి ॥ వాతోన్ముక్తైః-వాతాద్విశీర్ణైః, కుటజకుసుమైః-గిరిమల్లికాభిః, వాసితే-పరిమళితే, శైలశృంగే-పర్వతశిఖరే, చపలాహేమకోణాభిఘాతాత్ ॥ ని ॥ చంచలాచపలాఅపి । కోణోవీణాదివాదవాదనమితిచామరః ॥ విద్యుద్రూపస్వర్ణదండప్రహారాత్-ధీరోదార స్తనితజలదాద్గమ్భీరోన్నతగర్జితమేఘాత్, తాండవారమ్భమిచ్ఛన్-నర్తనోద్యోగమాకాంక్షమాణః- రక్షఃపీడారహితదయితాశ్లేషధన్యః-రాక్షసబాధారహితకాన్తాలింగనకృతార్థోమయూరః-నీలకంఠః, మత్సమానదుఃఖోనభవతీతిభావః, చేతోనైవత్యజతి-మనోనవిస్మృజతి, తమేవ మనః స్మరతీతిభావః + త్యజహానౌలట్ ॥ ॥ ౩౮ ॥

శైలవ్యక్తప్రతివిలపితాంసాంద్రతాపానువిద్ధాం
తన్వానానాం నయనసలిలైర్మాతరంతేసబాష్పామ్ ।
పశ్యంతీనాం ప్రబలమదనోన్మాదపర్యాకులంమాం
ప్రాయోజాతంకిమపిరుదితంప్యోమ్ని కాదమ్బినీనామ్ ॥ ౩౯ ॥

శైలేతి ॥ శైలవ్యక్తప్రతివిలపితాం పర్వతే ప్రతిధ్వనివ్యాజేన వ్యక్తప్రలాపాం సాంద్రతాపానువిద్ధాం నిబిడతాపసంబద్ధాం తే మాతరంత్వన్మాతృభూతాంభూమిం నయనసలిలైః-నేత్రోదకైః, సబాష్పాం తన్వానానాం-అస్రసహితాంకుర్వతీనాం, ప్రబలమదనోన్మాదపర్యాకులం- దృఢమన్మథభ్రాంత్యావ్యగ్రం మాం పశ్యంతీనాం-ఆలోకయంతీ

నాం కాదంబినీనాం మేఘమాలానాం వ్యోమ్ని ఆకాశేకిమపిరుదితం
జాతం అపూర్వరోదనమభూత్ ప్రాయఇత్యుత్ప్రేక్షా   ॥౩౯॥

దేహస్పర్శం మలయపవనేదృష్టిసంభేదమిందౌ
ధామైకత్వం జగతిభువిచా భిన్నపర్యంకయోగమ్ ।
తారాచిత్రే వియతి వితతిం శ్రీవితానస్య పశ్యన్
దూరీభూతాంసుతనువిధినాత్వామహం నిర్విశామి ॥

దేహేతి ॥ భోసుతనుశోభనశరీరేవిరహోద్ధూరస్థితోహం మలయ
పవనే దేహస్పర్శం మలయమారుతేత్వదంగస్పర్శంనిర్విశామి ఇం
దౌ దృష్టిసంభేదం చంద్రేదృష్టిసమాగమం నిర్విశామి జగతిధామైక
త్వం లోకే త్వన్నివాసస్థానాభేదం నిర్విశామి భువిచాభిన్నపర్యంక
యోగం భూమావేకఖట్వాశయనం నిర్విశామి. తారాచిత్రే వియతిఆ
కాశే శ్రీవితానస్యవితతింపశ్యన్ ఉల్లోచవిస్తారం పశ్యన్ సంబంధ
సామాన్య వివక్షాయాం షష్ఠీ ॥ విధినాదూరీభూతాంత్వాం దైవాద్దూ
రీభావంప్రాప్తాం త్వాం నిర్విశామిఅనుభవామి+విశప్రవేశనేలట్ ॥

ప్రాప్తైస్సఖ్యంతవనయనయోః పద్మకోశైఃప్రబుద్ధై
స్సన్నాహంనస్సమయనియతం సాధుసంధుక్షయంతీ ।
సేనాయోగ్యాంసరణిమధునా దర్శయంతీ శుభాశా
సీతేనూనంత్వరయతి శరత్త్వత్సమీపంనినీషుః ॥ ౪౦ ॥

ప్రాప్తైరితి ॥ భోసీతేతవనయనయోస్సఖ్యంప్రాప్తైఃత్వచ్చక్షుషో
స్సామ్యమధిగతైః ప్రబుద్ధైః వికసితైః పద్మకోశైః తామరసముకు
లైఃనస్సమయనియతం సన్నాహంఅస్మాకంకాలతాత్కాలవ్యవస్థితంయుద్ధో
ద్యోగం సాధుసంధుక్షయంతీసమీచీనతయాప్రేరయంతీ అధునా సేనా
యోగ్యాంసరణిందర్శయంతీప్రకాశయంతీశుభాశాప్రసన్నదిగ్భాగా శ
రత్ త్వత్సమీపంనినీషుః త్వత్సకాశంప్రాపయితుమిచ్ఛుస్సతీత్వరయతి
నూనంత్వరాంకరోతి+ఇత్వరాసంభ్రమేలట్ ॥   ... ॥౪౦

తాతాదేశాత్సపదిభరతేన్యస్తరాజ్యాభిషేకం
యామామేకా వనమనుగతా రాజధానీం విహాయ ।
తాం మేవత్వాముచితశయనాం బాహుమధ్యే మదీయే
దూరేకృత్వా గుణవతిముహుర్దూయతే జీవితం మే ।

తాతేతి ॥ తాతాదేశాత్-పితురాజ్ఞాయాః, సపదిభరతేన్యస్తరాజ్యాభిషేకం తత్క్షణాభరతే విన్యస్తపట్టాభిషేకం మాం యా ఏకా పతివ్రతా అసహాయా సీతా రాజధానీం విహాయ అయోధ్యాం త్యక్త్వా వనమనుగతా అరణ్యమనుసృత్య గతా గుణవతి సౌకుమార్యాది సహితే బాహుమధ్యే మత్సంబంధిని భుజమధ్యే వక్షస్థలే ఉచితశయనాం నిద్రాతుం యోగ్యాం తామేవ విరహాసహిష్ణుం త్వామేవ దూరేకృత్వా మే జీవితం ముహుర్దూయతే-పునఃపునర్దుఃఖం ప్రాప్నోతి+ దూఙ్ పరితాపే కర్తరిలట్ ॥ ... ... ॥౪౨॥

సేతుం బద్ధ్వావిపులమచలైస్సాయకైర్వా పయోధౌ
కృత్వాలఙ్కాంస్రజమివకరే ఖేలతాం వానరాణాం ।
అల్పీయోభిస్సుముఖిదివసైర్యోధయన్యాతుధానాన్
కర్ణే శీధుం తవరచయితా లక్ష్మణశ్చాపఘోషైః ॥౪౩॥

సేతుమితి ॥ భోసుముఖి-ప్రసన్నవదనే, పయోధౌ-సముద్రే, అచలైః- పర్వతైః సాయకైర్వా-బాణైర్వా, విపులం- విస్తీర్ణం, సేతుంబద్ధ్వా ఖేలతాం- క్రీడతాం వానరాణాం- కపీనాం కరే లంకాం స్రజమివ కృత్వా- లంకాపురీం మాలామివ విరచయ్య కపిహస్తగతా మాలాప్రశిథిలాభవతీతి ప్రసిద్ధిః. అల్పీయోభిర్దివసైః - అత్యంతాల్పదినైః, యాతుధానాన్ యోధయన్-రాక్షసైర్యుద్ధంకుర్వాణః మమానుజో లక్ష్మణః చాపఘోషైః- ధనుషః స్వనైః-తవకర్ణే, త్వచ్ఛ్రోత్రే శీధుంమధురచయితా ॥ని॥ మైరేయమాసవశ్శీధురిత్యమరః ॥ విరచయిష్యతి-తవ సంతోషం జనయిష్యతీతి భావః+రచప్రతియత్నే లుట్ ॥

రక్షోమాలిస్తబకలవనాద్వైరబంధే విముక్తే
గత్వాచోర్వీం గగనపదవీస్వైరిణా పుష్పకేణ।
సిద్ధారంభౌ సపదిభవతామాధిరాజ్యాభిషేకా
త్సంప్రాప్స్యావశ్చిరవిరహతస్సంచితాన్ దేవిభోగాన్

రక్షఇతి ॥ భోదేవిరక్షోమాలిస్తబకలవనాత్, రావణశిరోమం జరీవికర్తనాత్, వైరబంధే-ద్వేషపాశే విముక్తే, వ్యపగతేసతి. గగన పదవీస్వైరిణా పుష్పకేణ ఆకాశమార్గేస్వైరసంచారిణా పుష్పక వి మానేన ఉర్వీం-భూమిం, గత్వా-ప్రాప్య, భవతాంపూజ్యానాం - వసి ష్ఠాదీనాం కర్తరిషష్ఠీ- ఆధిరాజ్యాభిషేకాత్. పట్టాభిషేకాత్సపది శీఘ్రం; ఆవాం సిద్ధారంభౌ, సిద్ధసంకల్పౌసంతౌ, చిరవిరహతః, దీ ర్ఘకాలవిరహాత్, సంచితాన్ - సంపాదితాన్ మనసి పుంజితానిత్య ర్థః, భోగాన్ సంప్రాప్స్యావః లప్స్యావహే+ఆప్లవ్యాప్తౌ లృట్ ॥౪౪॥

చిత్తేకుర్యాస్తదపిభవతీయజ్జనస్థానయుద్ధా
త్సంప్రాప్తంమాందశముఖసమాన్పారయిత్వాఖరాదీన్
శస్త్రాఘాతం స్తనకలశయోరూష్మణా రోపయద్భిః
గాఢాశ్లేషైరపిహితవతీగద్గదాబాష్పవృష్టైః ॥౪౫॥

చిత్తఇతి ॥ దశముఖసమాన్, రావణసదృశాన్, ఖరాదీన్ ఖర త్రిశిరఆదీన్, పారయిత్వా- యుద్ధేసమాపయ్య+పారతీరకర్మసమా ప్తావితి ధాతోః క్త్వాప్రత్యయః జనస్థానయుద్ధాత్-జనస్థానసమరాత్, సంప్రాప్తంమాంజిత్వా.సమాగతంమాం, హర్షబాష్పైః-ఆనందస హితబాష్పైః, గద్గదాస్వరవికారసహితా,శస్త్రఘాతం శస్త్రక్షతిం స్తనకలశయోః-కుచకుంభయోః ఊష్మణా-ఉష్ణిమ్నారోపయద్భిః-రోప ణంశమనంకుర్వద్భిః గాఢాశ్లేషైః-గాఢాలింగనైః అపిహితవతీతియత్- తిరోహితవతీతియత్, తదపిభవతీ త్వం, చిత్తేకుర్యాత్-మనసికురు+భ వచ్ఛబ్దయోగాత్ ప్రథమపురుషః ॥ ... ॥౪౫॥

శచ్యాః క్లేశం క్వచనసమయే తాదృశం చింతయిత్వా
స్మృత్వాదేవీమచల తనయాం విప్రియుక్తాంశివేన ।
రక్షాత్మానంకథమపిశుభే జీవితాలంబనం మే
పత్యుశ్ఛందాద్వ్యసనమపిహిశ్లాఘనీయంవధూనామ్॥

శచ్యాఇతి ॥ భోఃశుభే క్వచనసమయే- క్వచిద్వేళాయాం, తాదృశం సాధుమశక్యం శచ్యాః- ఇంద్రాణ్యాః,క్లేశం- దుఃఖం చింతయిత్వా శివేన విప్రియుక్తాం విరహితాం, అచలతనయాం, దేవీముమాం- స్మృత్వా మేజీవితాలంబనం మమప్రాణధారణహేతుం తె ఆత్మానం తవశరీరం కథమపిరక్ష యథాకథంచిత్పరిపాలయ. తథాహి వధూనాం స్త్రీణాం పత్యుఃఛందాల్. కాంతస్యానువర్తనాల్ - వ్యసనమపిదుఃఖామభవోపి శ్లాఘనీయం ప్రశంసితుంయోగ్యం భవతిహి సత్వామేవంచ వదతీతి పూర్వేణాన్వయః॥ ... ... ॥౪౬॥

అప్యేతత్తె మనసినిహితం సాహ్యమవ్యాజబంధోః
ప్రత్యాఖ్యాతుం ప్రభవతినఖల్వానృశంస్యంత్వదీయం
ప్రాగప్యేవం పరిణతగుణాం నైషధేవీక్ష్యవార్తా
మార్తత్రాణంవ్రతమితివిదుహంతశుద్ధాత్మనాంవః॥

అనంతరం హంసంస్తౌతి ॥ అపీతి ॥ అవ్యాజబంధోః. తెస్వభావబన్ధో స్తవమనసినిహితం-చిత్తెనిక్షిప్తం,ఏతత్సాహ్యం, ఏషసహాయభావః ఆనృశంస్యం- త్వత్సంబంధ్యాశ్రితరక్షణం ప్రత్యాఖ్యాతుం నప్రభవతిఖలు ప్రతిక్షెప్తుంనసమర్థంఖలు ప్రాగపి పూర్వమపి నైషధే నళే- ఏవంపరిణతగుణాం, ఏవంప్రకారేణ సంజాతగుణాంవార్తాం- ప్రవృత్తింవీక్ష్య దృష్ట్వా శుద్ధాత్మనాం-శుద్ధమనసా_నాంవః యుష్మాకం ఆర్తత్రాణంవ్రతమితి విదుః విదంతి, హంతెత్యాశ్చర్యే శుద్ధాత్మనాం ధవళగాత్రాణామితిధ్వనిః+విదజ్ఞానేలట్॥ ... ॥౪౭॥

ఇత్థంహృద్యైర్జనకతనయాం జీవయిత్వా వచోభిః
సఖ్యంపుష్యన్ దినకరకులే దీప్యమానైర్న రేంద్రైః ।

స్వైరం లోకాన్విచర నిఖిలాన్ సౌమ్య లక్ష్మ్యేవ విష్ణుః
సర్వాకారైస్త్వదనుగుణయా సేవితో రాజహంస్యా ॥౪౮॥

ఏవం మైథిలీమాశ్వాస్య సూర్యవంశే నరాధిపైస్సఖ్యంకుర్వన్ విష్ణుః లక్ష్మ్యేవ త్వత్సదృక్షయా రాజహంస్యా సేవితః సర్వలోకేషు సంచరేత్యాహ ॥ ఇత్థమితి ॥ భోసౌమ్య ఇత్థం-పూర్వోక్తప్రకారేణ, జనకతనయాం-సీతాం, హృద్యైః-వచోభిః, మనోహరవార్తాభిః జీవయిత్వా-ప్రాణధారణంకారయిత్వా, దినకరకులదీప్యమానైః నరేంద్రైః సూర్యవంశప్రకాశమానైః రాజభిః సఖ్యంపుష్యన్-స్నేహంకుర్వన్ లక్ష్మ్యా విష్ణురివ-లక్ష్మీసహితవిష్ణురివ, సర్వాకారైః త్వదనుగుణయాతవానురూపయా, రాజహంస్యా సేవితః-త్వద్భార్యయా సేవితః, నిఖిలాన్ లోకాన్ దేశాంశ్చ అకర్మకధాతుభిర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యోధ్వాచకర్మసంజ్ఞక ఇతివచనాద్ద్వితీయా, సర్వభువనేషు స్వైరం యథేచ్ఛం, విచర-సంచర + చరగతిభక్షణయోః లోట్ ॥ ॥౪౮॥

సందిశ్యైవం సహ కపికులైస్సేతునా లంఘితాబ్ధిః
పఙ్క్తిగ్రీవే యుధి వినిహతే ప్రాప్య సీతాం ప్రతీతః ।
రాజ్యం భూయస్స్వయమనుభవన్ రక్షితం పాదుకాభ్యాం
రామశ్శ్రీమానతనుత నిజాం రాజధానీం సనాథామ్ ॥౪౯॥

తతః రామః ఏవం హంసంప్రేష్య స్వయం కపిసమూహైస్సేతుంబద్ధ్వా లఙ్కాంగత్వా రావణంసంహృత్య సీతాంప్రాప్య తయాసహ అయోధ్యాంగత్వా రాజ్యాభిషిక్తస్సీతయాసహ పాదుకాభ్యాం పాలితామయోధ్యాం సనాథాంకృతవానితి స్వప్రబంధం పరిసమాపయతి ॥ సందిశ్యేతి ॥ ప్రతీతః రామః శూరఇతిప్రసిద్ధో రఘునాథః, యద్వా మైథిలీప్రాప్త్యాహృష్టో రామః॥ ని ॥ ప్రతీతఃప్రథితే హృష్టే పరిజ్ఞాతేఽఇతిరత్నమాలా ॥ ఏవం సందిశ్యపూర్వోక్తప్రకారేణసందేశంకృత్వా కపికులైస్సహ-వానరసమూహైస్సార్థం, సేతునా లంఘితాబ్ధిః-సేతునాతిక్రాన్తాబ్ధిస్సన్, యుధి-యుద్ధే, పఙ్క్తిగ్రీవే-దశగ్రీవే, విని

హతేనేతి సీతాం పునః ప్రాప్య పాదుకాభ్యాం రక్షితం పాలితం భరతేన పునస్సమర్పితం రాజ్యం స్వదేశం భూయః అనుభవన్ స్వయమేవ పాలయన్ శ్రీమానితి అజహత్స్వభావ ఇత్యర్థః, నిజాం రాజధానీమయోధ్యాం సనాథామతనుత-నాథసహితాం కృతవాన్ +తనువిస్తారేలజ్॥

విద్యాశిల్పప్రగుణమనసా వేఙ్కటేశేన క్లృప్తం
చింతాశాణోల్లిఖితమసకృచ్ఛ్రేయసాం ప్రాప్తిహేతుమ్ ।
సీతాహంసవ్యతికరసఖం రామసందేశరత్నం
పశ్యంత్వంతశ్శ్రవణమనఘం చక్షురుజ్జీవ్య సంతః ॥ ౫౦ ॥

ఇతి శ్రీకవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు
హంససందేశే ద్వితీయ ఆశ్వాసః.

విద్యేతి । అనంతరం శ్రీమానాచార్యో వాచికం పరిసమాప్య స్వయశఃప్రసరణాయ స్వనామధేయప్రకాశనపూర్వకం నిజకృతేస్సకలసహృదయహృదయఙ్గమతామాశాస్తే। విద్యేతి॥ విద్యాసు చతుర్దశసు శిల్పేషు చతుష్షష్టికలాసు చ ప్రగుణముత్కృష్టం మనో యస్య తేన వేఙ్కటేశేన తన్నామ్నా వేదాన్తాచార్యేణ క్లృప్తం విరచితం చిన్తాశాణోల్లిఖితం చింతనరూపశాణేనోత్తేజితం, అసకృచ్ఛ్రేయసాం ప్రాప్తేః హేతుం కారణం సర్వదా శ్రేయఃప్రాప్తిహేతుం సీతాహంసవ్యతికరసఖం సీతాహంసయోస్సమ్మేళనమిత్రం రామసందేశరత్నం సీతాం ప్రతి రఘునాథస్య సందేశరూపం రత్నం అనఘం చక్షురుజ్జీవ్య నిర్దోషజ్ఞానచక్షురుపజీవ్య అన్తశ్శ్రవణం పశ్యన్తు శ్రవణేనావలోకయన్తు పరిశీలయన్త్విత్యర్థః

ఇతి శ్రీభాష్యశ్రీనివాసార్యవిరచితాయాం హంససందేశ
వ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయ ఆశ్వాసః.

సమాప్తశ్చాయం గ్రన్థః

కవితార్కికసింహాయ కల్యాణగుణశాలినే ।
శ్రీమతే వేఙ్కటేశాయ వేదాన్తగురవే నమః॥

హంససందేశశుద్ధాశుద్ధపత్రికా.

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం.
౧౧	౧౩	ద్రికుసి	ద్రిక్ష్వసి
౧౭	౧౨	దళ	దళశీత
,,	౧౩	కర్ణా	కర్ణాటే
౧౪	౭	సైృవ	సైృష
౧౯	౧౬	శాఘాఽ	శాఘాఽఽ
౨౮	౯		వీజవ్యజనేలిజ్ ఇత్యనంతరం। భగవతా ప్రాకృతసూత్రకృతా శ్రీవాల్మీకిమహర్షిణా ధాత్వాదేశవిధానప్రకరణే వోజ్ఞావీజశ్చేతిసూత్రం ప్రణాయితద్వృత్తికృతా శ్రీత్రివిక్రమదేవే నషడ్భాషాచంద్రికాకృతా శ్రీలక్ష్మీధరపండితేనచవీజవ్యజనే ఇతిధాతో ర్వోజ్ఞాదేశస్స్యాదిత్యలేఖి, అస్మిన్నేవ ప్రకరణాత్త్రివిక్రమదేవాత్ప్రా క్తనేనహేమచన్ద్రాచార్యేణాప్యేవమేవలిఖితం. అతస్సంవాదబాహుళ్యా త్ వీజవ్యజనేఇతి ధాతురప్యస్తీతినిశ్చీయతే.
౨౫	౭	పిభ్రా	విభ్రా
౫౦	౧౦	లంకాస	లంకార
౫౮	౬	నకి	నకిం
౫౯	౨౧	శల	శర
౬౦	౫	రాతెతి	తాతెతి
౬౧	౨౧	శస్త్రు	శస్రా